

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Вікова та педагогічна психологія**»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 4.*Психічні особливості дошкільного дитинства*

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (від
15.08.2023р. №8)

Розробник:

Доцент кафедри соціології та психології Харківського національного
університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент
Греса Н.В.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Мацегора Я. В.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План лекції

1. Особливості пренатального періоду та періоду немовляти в психічному розвитку дитини.
2. Загальні психічні особливості раннього віку.
3. Загальні психічні особливості дитини дошкільного віку.

Рекомендована література:

Основна

1. Видра О.Г. Вікова та педагогічна психологія : навч. Посібник Київ : Центр учб.літ., 2018. 111 с. (<http://194.44.152.155/elib/local/r1.pdf>) (<https://lib.univd.edu.ua/elcat/alog?tab=efdf612e9f0af4fed8874aad426ba27b>)
2. Заброцький М.М. Вікова психологія: навч. посібник. Міжрегіональна академія управління персоналом. К.,1998. 92 с. (http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/886/3abroc'kij.pdf)
3. Кацавець Р.С. Вікова психологія: навч.посібник К.: Алерта, 2019. 112с. (<https://lib.univd.edu.ua/elcat/alog?tab=be5203f4b34bd335a58fdc62ad20d02d>) (https://dakor.kiev.ua/wp-content/uploads/kacavec_vikova_psihologiya_zmist.pdf)
4. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія : навч. Посібник К. : Академвидав, 2009. 360 с. (<https://academia-pc.com.ua/product/26>) (<https://lib.univd.edu.ua/elcat/alog?tab=e4fe3dcbbbc0e8bf2de1f72463c2e4fa>)
5. Сергеєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В. Вікова психологія : навч. посібник. – Київ: Центр учб. літ., 2018. 375с. (<https://ksp.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/68/2021/05/%D0%92%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F-3.pdf>)
6. Токарева Н.М., Шамне А.В. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник Київ, 2017. 548 с. (<http://elibrary.kdpu.edu.ua/jspui/handle/0564/1758>)

Додаткова

7. Александров Ю.В. Психологія розвитку: навч. посіб. Х.: ФОП Панов А.М., 2015. 336 с. (<https://lib.univd.edu.ua/elcat/alog?tab=31b416eb0862e331c11ed0ce941e613d>)
8. Гуцало Е.У Психологія вікового розвитку особистості. Курс лекцій Кіровоград: ТОВ „Імекс ЛДТ”, 2010. 216 с. (https://wiki.cuspu.edu.ua/index.php/%D0%92%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F_%D0%93%D1%83%D1%86%D0%B0%D0%BB%D0%BE_%D0%95.%D0%A3.)

9. Дошкільна педагогічна психологія: посібник для студ. пед. ін-тів спец. №2110 "Педагогіка і психологія (дошкільна)" / За ред. Д.Ф. Ніколенка. К. : Вища школа, 1987. 183 с.

10. Поліщук В. М. Вікова та педагогічна психологія (програмні основи, змістовні модулі, інформаційне забезпечення) : Навчально-методичний посібник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2007. 330с.
(<https://nenc.gov.ua/education/wp-content/uploads/2017/05/%D0%92%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D1%96-%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F.pdf>)м

Інформаційні ресурси в Інтернеті

11. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
12. Пошукова система Springer <https://link.springer.com/>
13. Пошукова система Google books <https://books.google.com/>

Текст лекції

Пренатальний період розвитку дитини . Сучасні психофізіологічні та медичні дослідження дають можливість розглядати внутрішньо; утробний плід і як пацієнта, і як особистість, що формується. Внутрішньоутробний період життя людини являє особливий вік, особливий щабель розвитку людської реальності. Від моменту зачаття відбувається формування так званих перинатальних матриць, що визначаються як стійкі функціональні структури і є базовими для багатьох психічних і фізичних реакцій протягом усього подальшого життя людини. Сьогодні відмічається ототожнення понять "пренатальний" і "перинатальний" періоди розвитку. Водночас, пренатальний період розвитку (від грец. pre — до; лат. natus — народження) — від моменту зачаття до народження дитини — включає такі періоди: гермінальний (перші 2 тижні від моменту зачаття), ембріональний (перші 2 місяці від моменту зачаття), фетальний (від початку 3 місяця до моменту народження). Пренатальний розвиток відбувається дискретно і за певними законами. Виділяють критичні періоди пренатального онтогенезу, під час яких пренейт (плід) стає особливо чутливим до впливу різних патогенних факторів. У 1973 р. на VII всесвітньому конгресі Міжнародної федерації акушерів, гінекологів (FIGO) було прийнято постанову, згідно з якою перинатальний період розвитку (від грец. peri — навколо; лат. natus — народження) розпочинається з 22 повних тижнів (154 днів) вагітності і закінчується через 7 повних діб після народження дитини. Слід зазначити, що періоди пренатального і перинатального розвитку взаємообумовлені, проте, водночас, мають низку відмінних індивідуальних особливостей.

Особлива роль в отриманні достовірних даних про розвиток дитини під час вагітності та в постнатальному періоді належить пренатальній і перинатальній психології. Це — "ахіллесова п'ята" наших досліджень, оскільки немає абсолютно точних даних про видозміну психіки плода внутрішньоутробно. Тобто, наші дослідження і висловлювання швидше метафоричні, ніж концептуальні. Пренатальна психологія — наука про психічне життя ненародженої дитини. Перинатальна психологія — це галузь науки, що вивчає виникнення, динаміку й особливості психологічного і психічного розвитку системи "мати; дитина", а також закономірності розвитку людини на ранніх етапах і їх вплив на все подальше життя особистості. Родоначальником пренатальної і перинатальної психології є доктор Густав Ханс Грабер (Gustav Hans Graber), який у 1971 р. у Відні сформував Міжнародну дослідницьку групу з пренатальної і перинатальної психології. Виникнення і розвиток пренатальної і перинатальної психології є результатом змін, які сталися останнім часом у суспільній свідомості про внутрішньоутробний розвиток і перші роки життя людини. Ці зміни відбуваються на 3 рівнях: філософсько-світоглядному, медико-соціальному і рівні конкретних наук. Так, на філософсько-світоглядному рівні відбувається визнання суб'єктності ненародженої дитини. Дитина до народження — це людина з власними емоціями, сприйняттям і пам'яттю. На медико-соціальному рівні виявляється криза в акушерстві і гінекології, коли технологічне удосконалення, на жаль, не спричиняє ані скорочення перинатальної патології, ані посилення психологічного зв'язку матері та дитини. На рівні конкретних наук стався зсув інтересу від періоду новонародженості до внутрішньоутробного життя, накопичуються нові знання про нього, які отримують як у рамках природничих наукових дисциплін (ембріологія, гістологія), так і в психології. Основні завдання пренатальної і перинатальної психології — дослідження і наукове обґрунтування тонких механізмів виникнення психічного життя людини в пренатальній фазі і процесів опосередкованої взаємодії ненародженої дитини з оточуючим світом через матір. Успіхи пренатальної і перинатальної психології дозволили у 80-х роках ХХ століття розробити методи дородового навчання дитини в утробі матері (пренатальна педагогіка). В основі цих методів лежить ідея створення активного розвиваючого середовища, що враховує специфіку внутрішньоутробного періоду розвитку дитини. Завдяки розвитку пренатальної освіти стала можливою дієва профілактика психологічних, емоційних і фізичних відхилень як у майбутніх батьків, так і в дитини.

Онтогенез людини розпочинається далеко до народження дитини і поділяється на два етапи — *пренатальний*, який триває від зачаття до народження, та *постнатальний*, що починається з народження, охоплює дитинство, дорослішання, власне дорослість і закінчується смертю людини. Пренатальний розвиток дитини в нормі триває 265-280 днів і поділяється на такі фази, як гермінальна, ембріональна і фетальна.

Гермінальна (зародкова) фаза – триває близько 10-14 днів. Під час цієї фази відбувається запліднення й утворення зиготи (запліднена яйцеклітина), яка під час просування фаллопієвою трубою до матки мітозом ділиться на дві клітини, далі чотири і т.д., внаслідок чого формується бластоциста.

Бластоциста має багатопластову структуру, внутрішня порожнина якої заповнена рідиною, а клітини вже піддаються процесу диференціації. Через 6-10 днів бластоциста досягає матки і прикріплюється до її поверхні, вступаючи в контакт з системою кровопостачання матері – відбувається імплантація. Якщо в момент першого розподілу зиготи на дві клітини, вони відокремлюються одна від одної і формують самостійні зиготи, то в подальшому народжуються монозиготні близнята – обов'язково однієї статі, зовні дуже схожі діти, у яких генотип співпадає на 90- 95%, тому і їх психологічні особливості будуть доволі схожими.

Якщо в організмі жінки одночасно дозрівають дві яйцеклітини і обидві запліднюються, то утворюються дві автономні зиготи, що в подальшому призведе до народження дизиготних близнят, генотип яких співпадає лише на 60-65%, і тому їх психологічні риси не тотожні, а лише частково співпадають. Зигота, а згодом бластоциста, не є чутливою до слабких несприятливих впливів або ж гине від дії надто сильних, тому особливої патології на цьому етапі розвитку дитини бути не може.

Ембріональна фаза триває з третього по восьмий тиждні вагітності. Впродовж цього періоду одночасно відбувається формування зовнішніх тканин, що надалі будуть захищати, жити і підтримувати дитину, а також з внутрішніх тканин бластоцисти розвивається сам зародок. Він в надзвичайно прискореному темпі проходить основні етапи філогенезу. До кінця ембріональної фази формуються всі життєві системи дитини: серце починає битися в кінці першого місяця, працюють базові ділянки мозку, які контролюють перші мускульні скорочення ембріона, між сьомим та восьмим тижнем формуються статеві ознаки майбутньої дитини, на восьмому тижні печінка та селезінка дитини вже виробляють клітини крові. До кінця цієї фази ембріон навіть зовні вже нагадує крихітну копію дорослого. Під час цієї фази формуються всі спадкові, суто людські ознаки, тому ембріон є дуже чутливим до несприятливих впливів середовища.

Фетальна фаза розгортається з третього місяця і до народження. Її головне призначення – подальший розвиток та вдосконалення всіх життєвих систем та функцій і, відповідно, підготовка до народження та самостійного життя дитини після нього. Плід починає активно рухатись, працюють працювати його травна та видільна системи, в кінці шостого місяця вагітності дитина вже наділена слухом та зором, виділяються цикли сну та бадьорості. На сьомому місяці дитина досягає віку життєздатності, тобто виявляється здатною вижити поза утробою матері, однак, народившись недоношеною, потребує інтенсивної медичної підтримки, оскільки легені ще не дозріли для самостійного функціонування. Майбутня дитина під час цієї фази все ще продовжує бути чутливою до несприятливого впливу середовища, оскільки формуються її природжені ознаки.

Іноді дев'ятимісячний період вагітності підрозділяють на три рівні частини по 3 місяці кожна, які називають *триместрами*. Протягом першого триместру формуються основні соматичні структури плода (органи та структури тіла), у другому – дозрівають органи плода, особливо головний мозок, до рівня, необхідного для виживання, а в третьому – дозрівають різноманітні структури головного мозку, йде підготовка до роботи всіх систем організму і перетворення зародка в немовля, яке активно адаптується до середовища існування.

1. Період внутрішньоутробного розвитку - особливий неймовірно значимий період, як для мами, так і для її малюка, який поки невіддільний від матері. Християнський психолог А. Гармаєв називав цей період внутрішньоутробного розвитку періодом в якому відбувається душевне становлення дитини, невіддільне пов'язаним з материнської душевною організацією. І за його словами мати в період вагітності повинна бути наповнена душевним спокоєм. Якщо говорити про розвиток дитини на даному початковому шляху його становлення, то варто відзначити такі особливості: У перший триместр: відбувається інтенсивний розвиток чутливості і нервової системи дитини:

5 тиждень - закладаються основні структури головного мозку;

6 тиждень - починає функціонувати вестибулярний апарат;

6 - 8 тиждень - закладається центральна і периферична нервові системи;

8 тиждень - з'являється шкірна чутливість у дітей;

с 10 тижня - зміна траєкторії руху плода при зіткненні зі стінкою матки і з'являється основа для позитивних емоцій;

11 - 12 тиждень - формується хапальний рефлекс;

13 тиждень - формується смоктальний рефлекс.

Другий триместр: період розвитку чутливості (сенсорний період): У цей період жінці краще якомога більше радіти і переживати позитивних емоцій і вражень. Завдання мами - не вимикається з зовнішнього життя, але бути уважною до того, що відбувається всередині неї.

З 16 тижня - формується просторова організація мозку, з'являється моторна реакція на звук. У цей момент стає значущою мовне підкріплення і стимулювання дитини батьками;

До 5 місяців мозок дитини функціонує як цілісна система; У другій половині триместру відбувається зміна рухової активності дитини на емоційний стан матері;

18 тижнів - дитина пальчиками починає перебирати пуповину, стискає і розтискає пальчики рук, доторкається і закриває обличчя руками;

З 20 тижня можна починати навчати дитину і забезпечувати йому повний словесний контакт;

26 - 28 тижнів - дитина мімічно починає висловлювати основні емоції.

Третій триместр: чутливий період для розвитку індивідуальних особливостей нервової системи, психічних особливостей, здібностей і інтелекту дитини. Для мами головними завданнями стають - стабільне реагування на ворухіння дитини, постійне мовне звернення до нього та

обмеження самої себе від дратівливих зовнішніх факторів. Починає формуватися вибірковість до культурних особливостей їжі. Формується переживання власного успіху / неуспіху, яке залежить від реакції матері на порушення дитини.

Вплив особливостей пренатального розвитку дитини на її психіку
Дискусійними, навіть суперечливими в науці залишаються питання характеру взаємодії майбутньої дитини та її матері. Так, американський психолог С.Гроф вважав зростання дитини в утробі матері безпроблемним раєм, що спирається на їх фізичний та емоційний симбіоз. Підтверджуючи ці ідеї, Дж.Грехем говорить про переживання плодом безпеки, захищеності та глибокої задоволеності.

Попри ці оптимістичні погляди вищезгаданих психологів, у США з'явився протилежний підхід, запропонований С.Кіссінджером і С.Фанті. Означені вчені вважають пренатальний період розвитку дитини її внутрішньоутробною війною з матір'ю, що супроводжується боротьбою двох організмів через неспівпадання імунних систем. Фанті стверджує, що доказом проблемного співіснування вагітної жінки та плода є те, що періоди інтенсивного росту дитини викликають депресивні симптоми матері.

Нормальний розвиток організму дитини та зародження її психіки під час пренатального періоду залежать від ряду чинників, як біологічних, так і соціальних. ***Існують психологічні фактори, що суттєво впливають на зародження психіки дитини у пренатальному періоді:***

- **бажання та готовність майбутніх батьків мати дитину.** Сприймання факту зачаття як неочікуваного, а перспективи народження дитини як небажаної, пригнічує психіку вагітної жінки, викликає вагання, які можуть завершитись штучним перериванням вагітності. Збереження почуття небажаності майбутньої дитини впродовж її виношування пригнічує захисні сили плоду і стає загрозою майбутньому особистісному здоров'ю і самоставленню малюка. Наявність сприятливих економічних і психологічних родинних умов, особистісної зрілості майбутніх батьків створює хороші засади для виховання дитини;

Наприклад *Зовні здоровий новонароджений помер через 21 годину після кривавої рвоти. Розтин дитини виявив у неї три виразки травного тракту. Пізніше встановили, що мама переживала сильний стрес під час вагітності: батьки змусили її вийти заміж за батька дитини – алкоголіка, що бив дружину.*

- **психологічний мікроклімат родини** – конфліктність чи гармонійність взаємин вагітної жінки з родичами. Якщо майбутня мама постійно перебуває в зоні родинних конфліктів, а найгірше, часто свариться з чоловіком, то це невротизує її й на фізіологічному рівні передається дитині, суттєво ускладнюючи внутрішньоутробні умови розвитку малюка;

психоемоційний стан самої жінки – її стресостійкість та емоційна рівноваженість. Гормональні зміни, що супроводжують вагітність жінки,

можуть викликати в неї дратівливість та вразливість, надмірність яких проектується на психіку дитини. Переживання майбутньою мамою сильних і тривалих стресів зазвичай негативно позначається на фізичному та психічному розвитку дитини.

О.І. Захаров, описуючи вплив емоційного стресу матері на плід, вказує, що при негативному переживанні в кров матері виділяються гормони стурбованості, що досягають і плоду. Оскільки у дитини ще не розвинена система нейтралізації цих гормонів, то вони накопичуються в організмі та навколоплідній рідині. Відповідно, плід теж починає переживати стурбованість, стрес. Одночасно дитина переживає ще й дефіцит кисню через звуження кровоносних судин внаслідок дії гормонів стресу, що сприяє накопиченню пренатальних порушень.

рівень страху вагітної жінки перед пологами. Сам по собі страх пологів є природним, однак якщо він надмірний, то шкодить жінці, і, відповідно, дитині. Зменшення страху можливе через збільшення інформованості жінки щодо пологів та її оптимальної поведінки під час народження дитини.

Оскільки саме жінка виношує дитину, то майбутня мама найшвидше формує емоційну прив'язаність до малюка. Захаров О.І., аналізуючи поняття материнського інстинкту, тлумачить його як постійну послідовну турботу матері щодо дитини і любов до неї.

Вчений визначає наступні чинники формування материнської прив'язаності до дитини: Досвід ставлення власної матері, бажання мати дитину, ніжність до дитини, позитивна реакція на вагітність, Почуття жалю і співчуття до дитини, почуття близькості з дитиною, емоційна чуйність.

В якості значущих відносин вагітної жінки Е. Г. Ейдемільер виділив наступні відносини:

Ставлення до себе (і зокрема, як дуже важливий аспект самоставлення, відношення до власного тіла).

Ставлення до батька дитини.

Ставлення до дитини, яку виношує жінка.

Саме ці три типи відносин впливають на процес адаптації особистості до ситуації вагітності, сприятливого перебігу пологів, емоційного стану жінки, благополуччя дитини.

Дослідження Е. Г. Ейдемільера, І. В. Добрякова, І. М. Никольської показали, що у жінок, протягом всієї вагітності у яких зберігається позитивне ставлення до виділених суб'єктів і висока їх оцінка, вагітність і пологи протікають без ускладнень, не спостерігається післяпологовий депресії, в післяпологовий період ці жінки досить легко приймають на себе роль турботливої, люблячої матері. У тих випадках, коли спостерігається негативна динаміка цих видів відносин ускладнюють перебіг вагітності та пологів, в післяпологовий період спостерігаються труднощі у встановленні контакту з дитиною і низька мотивація самій піклуватися про нього.

Пренатальний період розвитку дитини ставить перед майбутньою матір'ю завдання – поступово сформувати в своєму суб'єктивному світі місце для власної дитини. Формування материнської прив'язаності та

емоційні переживання вагітної жінки, за думкою ряду зарубіжних та вітчизняних психологів (Ф.Дальто, Е.Еріксон, О.Захаров, С.Фанті), виступають засадами адаптаційних процесів психіки дитини до самостійного життя після народження. На думку Еріксона *дитина, що не набула до народження досвіду взаємодії з матір'ю, не виробляє вихідної довіри до світу.*

Навіть до свого народження, перебуваючи в утробі матері, дитина може зіштовхнутися з несприятливим впливом зовнішнього середовища, який може спрямувати її розвиток в неправильне русло. Йдеться про *тератогени* (Від грец. «*тератос*» – *потвора*) – фактори, що спричиняють відхилення пренатального розвитку дитини. Їх небезпека ускладнюється сферами дії – негативний вплив тератогенів розповсюджується як на організм, так і на психіку дитини.

Виокремлюються певні відрізки пренатального розвитку дитини, які є особливо чутливими до тератогенів – так звані критичні періоди, під час яких відбувається інтенсивний поділ клітин та формування органів. Можна визначити наступні критичні періоди пренатального розвитку:

запліднення (утворення зиготи)

імплантація (7-10 день)

розвиток ембріона, формування його органів (3-8 тиждень)

диференціація функцій органів і систем плода (20-24 тиждень)

Тривалість розгортання наслідків дії тератогенів іноді зачіпає й постнатальний період життя. Їх дія прогресує при проблемах зі здоров'ям батьків, а несприятливі умови розвитку дитини після її народження можуть посилювати відхилення, спричинені тератогенами. Хоча перелік тератогенів весь час поповнюється, однак найбільш типовими вважаються: Зупинимось детальніше на питанні впливу тератогенів на психічний розвиток дитини.

Зокрема, ліки можуть виступати тератогенами, якщо вагітна жінка вживає їх без припису лікаря, або збільшуючи рекомендоване дозування. Відомі й випадки, коли тератогенна дія певного лікарського препарату зумовлювалась його недостатнім вивченням та обмеженими лабораторними випробуваннями. Серед ряду лікарських препаратів найбільшу небезпеку можуть становити:

знеболюючі, що викликають зниження темпів внутрішньоутробного розвитку дитини і відставання її психічного розвитку після народження;

- **заспокійливі**, снодійні, транквілізатори, які спричиняють блокування роботи нервових центрів плоду, а після народження дитини інертність (млявість, малорухливість) її психічної діяльності, в окремих випадках – явище аутизму дитини (патологічної надмірної замкнутості). Особливу небезпеку становлять вищезначені препарати хімічного походження, виготовлені з рослин зазвичай не дають таких негативних наслідків;

- **антибіотики** можуть спровокувати порушення сенсорного розвитку дитини – вади зору та слуху;

- **загроза дії статевих гормонів** полягає у ймовірності порушень статевої ідентифікації дитини (на кшталт транс сексуалізму (*несприймання людиною*

своїєї біологічної статі)), а формування дефектів статевих органів тягне за собою комплекс неповноцінності, емоційно-соматичні розлади.

До розповсюджених тератогенів відноситься **алкоголь**, так як, потрапляючи в організм плоду, порушує темпи та динаміку його розвитку, спричинюючи ряд відхилень. Алкоголь також провокує в постнатальному періоді життя дитини схильність до алкоголізму, нервову розгальмованість, порушення інтелектуального розвитку (в легких випадках – пригнічення інтелектуальних задатків, в складних – вроджену розумову відсталість), порушення моторної координації, схильність до невмотивованої агресії. *Алкоголь є тератогеном накопичувальної дії – шкідливе його вживання молодими людьми, як майбутніми батьками, небезпечне їх сп'яніння під час зачаття, особлива загроза від вживання вагітною жінкою спиртного.*

Дія наркотиків є ще більш небезпечною, ніж алкоголю. Системне вживання вагітною жінкою наркотичних речовин викликає у дитини вроджену наркотичну залежність, низькі показники життєздатності, які, в свою чергу, можуть спричинити відставання психічного розвитку дитини після її народження. Довгостроковими наслідками отруєння наркотиками організму дитини під час пренатального розвитку є соматичні порушення, розумова відсталість, поведінкові та емоційні розлади, нервова розгальмованість, труднощі соціальної адаптації.

Тютюновий дим стає тератогеном, якщо майбутня мама має шкідливу звичку – куріння чи вдихає дим від інших курців. При надходженні елементів тютюнового диму в кров вагітної жінки, а згодом плоду, відбувається звуження плаценти, що обмежує процеси обміну між матір'ю та дитиною. Перспективами такого кисневого та харчового голодування плоду є послаблення темпів його розвитку, в подальшому для дитини ймовірні прояви відставання психічного розвитку, порушення уваги та невротичні симптоми.

Несприятливими можуть бути й так звані фізико-хімічні фактори, а саме радіація, важкі метали, нітрати, пестициди, токсичні речовини. Такий широкий діапазон шкідливих факторів навколишньої дійсності викликає відповідно розмаїття негативних наслідків, зокрема фігурують порушення сенсорного розвитку, пригнічення інтелекту, емоційно-поведінкові розлади.

В окремих випадках особливості організму матері поза її волею можуть спричинити тератогенний ефект на психіку новонародженої дитини. До так званого **«материнського фактору»** відносять вік майбутніх батьків. Медиками встановлено, що надто рання або надто пізня вагітність збільшує ризик формування різних відхилень розвитку дитини. У першому випадку проблеми здебільшого виникають через недостатню сформованість жіночого організму, в другому – через розгортання процесів старіння та наслідки перенесених хвороб і шкідливих звичок. Відтак, оптимальною репродуктивною зрілістю дорослих вважається вік від 18 до 35 років. *Зі збільшенням віку матері зростає ризик народження нею дитини з синдромом Дауна. Окремі вчені пояснюють це старінням яйцеклітин жінки*

Також зустрічається явище *резус-конфлікту*. Резус-конфлікт матері та дитини можливий тільки в одному випадку – якщо мати є носієм негативного резус-фактору, а батько – позитивного, і дитина успадкує резус-фактор батька. Тоді організм жінки сприймає плід як «чужинця», і імунна система починає виробляти антитіла на його вигнання. Віддаленими наслідками резус-конфлікту для психіки дитини може бути пригнічення інтелектуальних задатків і психічна інертність.

Зародження психіки майбутньої дитини відбувається доволі рано. Так, до кінця другого місяця пренатального періоду з'являються смакові відчуття, згодом розвиваються нюх, слух, відчуття рівноваги. Зорові відчуття формуються найпізніше. Наприкінці шостого місяця всі органи відчуттів вже функціонують, за їх допомогою плід розрізняє інформацію з навколишнього середовища, визначає його як сприятливе чи несприятливе. Про інтенсивний розвиток нервової системи дитини свідчить різноманітність її поведінкових реакцій, що мають тенденцію ускладнення впродовж пренатального розвитку. Так, п'ятнадцятитижневий плід вже спроможний здійснювати хватальні рухи, морщитись, рухати очима і показувати гримаси. Припускають, що такі форми поведінки плоду, як мімічні рухи, брикання, повороти голови та тіла, є вже довільними рухами дитини, що прагне якнайзручніше влаштуватись в утробі матері.

Крім сенсорних та моторних систем починає функціонувати і емоційна сфера дитини. Її джерелом є реакція плоду на емоційні переживання матері. Вже на четвертому місяці пренатального розвитку майбутня дитина виразно реагує рухами на зміну емоційного стану матері. Палець плода нерідко перебуває в його роті, що може бути спричинене тривалим сумом чи тривогою матері. Використання спеціальних відеозйомок дозволило вченим отримати мімічні реакції плода. Якщо мама займається своїми справами, тривалий час відволікаючись від дитини, то обличчя плоду набуває сумного виразу; у вагітної жінки, яка оптимістично сприймає майбутнє материнство, малюк демонструє спокійну та радісну міміку.

Ці дані підтверджують важливість емоційного стану батьків, а особливо матері, на функціонування психіки дитини. Окремі психологи припускають ефективність так званої *пренатальної педагогіки* використання засобів виховного впливу на майбутню дитину. До цих засобів відносять позитивні, сповнені турботи думки батьків про майбутнє народження і виховання малюка, їх пестливе та ніжне мовлення до плоду, прогладжування живота вагітної жінки в моменти поштовхів дитини. Можливість такого пренатального виховання дитини можлива завдяки ранньому розвитку її сенсорних систем. Найбільше малюк реагує на ставлення до нього оточуючих дорослих, зокрема батьків. Особливо гостро дитина сприймає ставлення матері до навколишнього світу та до неї безпосередньо. Сильні позитивні емоції пожвавлюють малюка, а негативні – породжують стресові реакції і організму, і психіки, що зароджується. Можна стверджувати, що вагомими чинниками формування здорової психіки новонародженого є збалансований емоційний стан матері та усвідомлене любляче ставлення до

дитини. Вагітність змінює світосприймання жінки, роблячи її особливо чутливою до ставлень близьких, вона потребує оновлення стосунків з батьком майбутньої дитини. Тому особливо важливою є роль майбутнього батька, позитивне ставлення якого до вагітності дружини виступає фактором захисту для неї та майбутньої дитини. Як зазначають М.В. Савчин та Л.П. Василенко, активна участь батька у підготовці до пологів зменшує кількість ускладнень під час них, знижує сприйнятливості дитини до стресів. Вже на етапі виношування жінкою дитини можливе перетворення родинної формації з діади «чоловік-дружина» на тріаду «батько-мати-дитина», що є найбільш сприятливим середовищем для малюка.

Вплив процесу народження на психіку дитини. Разом з особливостями пренатального розвитку на психіку новонародженої дитини суттєво впливає і *перинатальне середовище* – умови, в яких відбувається народження дитини. До перинатального середовища відносяться наступні фактори:

- тип пологів,
- методи сприяння народженню дитини,
- лікарські препарати, які отримує жінка під час пологів,
- соціальне оточення, в якому відбувається народження дитини.

Традиційна практика народження дитини в спеціалізованих медичних установах – пологових будинках наразі піддається критиці через надмірну невротичну обстановку для породіллі. Також зловживання знеболювальними, стимуляторами під час пологів може викликати апатію новонародженого та труднощі встановлення його емоційного контакту з батьками. Натомість отримує все більше популярності підхід сприймання пологів як природної сімейної події, а не хвороби жінки, що потребує втручання високих медичних технологій. Його презентують дві практики:

Підготовлені пологи - майбутні батьки відвідують спеціальні курси психологічної та фізичної підготовки до пологів, у домашні пологи–народження дитини відбувається в домашніх умовах за сприяння висококваліфікованого акушера, що можливо за умов гарного здоров'я жінки та неускладненого перебігу її вагітності.

Дитина може з'явитися на світ шляхом природного народження (проходження дитини пологовим шляхом матері) або внаслідок здійснення хірургічної операції – кесаревого розтину. Вдосконалення медиками процедури виконання кесаревого розтину сприяло розповсюдженню цієї операції, однак її вплив на матір та дитину може бути двояким:

Переваги - зменшення больових відчуттів матері та дитини та зниження ймовірності пологових травм матері і дитини та недоліки - збільшення ризику переживання післяпологової депресії жінкою та ускладнення процесів соціальної адаптації дитини.

Американський психолог, засновник трансперсонального напрямку в психології С.Гроф здійснив розподіл процесу природного народження дитини на чотири послідовні етапи – базові перинатальні матриці, досвід переживання яких формує психологічні наслідки.

С. Гроф вважає процес пологів ключовим у формуванні психіки і свідомості людини. Йому належить теорія базових пренатальних матриць, стійких функціональних структур (“кліше”), які є базовими для багатьох психічних і фізичних реакцій протягом усього подальшого життя людини. **Перша матриця** – період перебування в утробі. Якщо вагітність не ускладнюється психологічними, фізичними чи іншими проблемами, якщо дитина бажана, вона перебуває у стані блаженства, затишку, і відчувається захищеною. При різних ускладненнях протягом вагітності (гіпоксія плоду, емоційні зриви у матері під час вагітності, загроза переривання вагітності і т.д) формуються спогади про “погане лоно”, наслідком чого у постнатальному періоді можуть бути неприємні тілесні відчуття (тремтіння і спазми, відчуття пригніченості).

За думкою психолога, «рай» виявляється як симбіоз матері та дитини, і триває все перебування дитини в утробі матері. Адекватна тривалість першої базової перинатальної матриці формує в дитини впевненість, активність. Скорочення «раю» через недоношеність викликає емоційну незахищеність, сором’язливість. Затягування цього етапу через переносування спричинює проблеми вольової регуляції індивіда, а саме нерішучість, схильність до маніпулювання іншими шляхом перекладання на них своїх проблем.

Друга матриця – час, коли дитина вперше переживає психологічний дискомфорт – початок перейм. Оскільки артерії, що постачають плаценту киснем, пронизують м’язи матки, кожне її скорочення обмежує приплив крові, а значить і харчування для дитини. Дитина відчуває всеосяжне почуття зростаючої тривоги і відчуття небезпеки для життя. Реакції дитини на цей стан можуть бути різними: дехто активно шукає вихід, дехто стискається від жаху і спрямовує всі зусилля, щоб повернути колишній спокій, інші впадають у стан бездіяльності.

Назва наступного етапу («пекло») символізує незвичайні переживання дитини, викликані початком переймів, скороченнями матки, виходом навколоплідної рідини. Адекватна тривалість цього випробування формує цілеспрямованість та рішучість. Затягування виявляється в майбутньому через пасивність та почуття безпорадності індивіда перед проблемами. Надто швидке проходження (так звані стрімкі пологи) спричинює надмірний оптимізм, нездатність до критичного сприймання проблем.

Активізація цієї матриці при дії несприятливих факторів протягом подальшого життя людини може призводити до клаустрофобії, почуття загнаності в пастку, безвихідної ситуації, якої не бачиться кінця, почуття провини і неповноцінності, неприємні тілесні прояви (відчуття гніту і тиску, серцева недостатність, жар і озноб, пітливість, утруднене дихання).

Третя матриця пов’язана з переживаннями дитини під час руху родовим каналом. Відчуваючи механічний тиск і нестачу кисню, вона вперше цілеспрямовано долає складний шлях. Важливе значення має те, як цей процес відбувається – самотійно чи зі стороннім втручанням (кесарів розтин, лікарські маніпуляції). В ході етапу «вигнання з раю» відбувається просування дитини пологовим шляхом матері, що при адекватному розгортанні формує психологічну загартованість, цілеспрямованість людини.

Ускладнення цього етапу визначає «стиль борця», ознаками якого є життя індивіда в хронічному подоланні проблем, часто надуманих, авантюризм (невиправдана ризикованість).

На думку С.Грофа, саме під час появи на світ закладаються основи більшості поведінкових, психологічних і, як наслідок, соціальних проблем. Перше серйозне життєве випробування, яке людина не зуміла подолати самотійно, тому що йому “прийшли на допомогу”, закладає установку і надалі чекати допомоги з боку.

Четверта матриця – перехід від водного до повітряного типу існування, зміна температурного режиму, дія сильного подразника – світла, дія атмосферного тиску – всі ці умови в комплексі зумовлюють сильний стрес організму новонародженого, адже ніколи людина не буває так близько до смерті, як в момент народження. За спостереженнями дослідника, пацієнти постійно повертаються до аспектів свого народження. Так, у людей, які народилися в тазовому передлежанні можлива боязкість у взаєминах; діти, народжені за допомогою кесаревого розтину, зазнають труднощів із завершенням дій. Різні варіанти народжень співвідносяться з моделями порушених взаємин, ці моделі мислення створюються не тільки при народженні, але навіть при зачатті і під час вагітності.

Останній етап народження, що символізує звільнення, відродження, свободу, на фізичному рівні виглядає як відокремлення дитини від матері, початок самостійного дихання малюка. При нормальному перебігу четвертої перинатальної матриці вона формує адекватне сприймання дійсності індивідом, при ускладненнях – надмірну фантазійність, вразливість, недовірливість. Викладені ідеї С.Грофа заслуговують на увагу, однак гіпотетичність даного підходу ще потребує наукової перевірки.

Теоретичні положення С. Грофа базуються на результатах його практичної діяльності, що були отримані за допомогою авторського методу холотропного дихання, який спрямований на виявлення та переживання глибинних травм, конфліктів, життєвих ситуацій з метою звільнення від них.

Очевидно, що процес народження для дитини – це складне і суворе випробування. Різка зміна умов існування малюка, больові відчуття під час його пересування пологовим шляхом матері зумовлюють переживання сильного стресу. Насправді, процес народження – це стрес, але для боротьби з ним у дитини достатньо природних сил, власних адаптивних можливостей.

Стрес народження сприяє тому, що дитина народжується бадьорою і спроможною до самостійного дихання. Перед початком пологів організм дитини виробляє антистресові гормони для зменшення больових відчуттів під час народження, які діють ще впродовж 2-3 годин після народження і зумовлюють високу емоційну чутливість новонародженого до встановлення бондінгу з батьками. **Бондінг** – підтримуючий емоційно-тілесний контакт батьків з новонародженим, спрямований на подолання почуття самотності і незахищеності малюка внаслідок різкої зміни середовища його існування

Для налагодження бондінгу батькам достатньо пригорнути новонародженого, приголубити, щоб він відчув серцебиття матері чи батька. Сприятливим є й

перебування малюка разом з матір'ю після пологів. Американські вчені з'ясували, що встановлення батьками бондінгу з новонародженим відчутно позитивно проектується на гармонійність їх подальших взаємин. Втім, якщо все-таки батькам не вдалося встановити бондінг з новонародженим, то це абсолютно не заперечує можливості сформувати тісний емоційний контакт з малюком згодом, в процесі його подальшого виховання. Присутність батька під час народження дитини в цілому має позитивний вплив, полегшуючи надалі встановлення батьківських почуттів чоловіка до дитини (за умови, якщо його присутність є добровільним власним рішенням). Як і мати, майбутній батько сприймає пологи дружини як дуже важливу подію свого життя, переживаючи цілу гаму різних емоцій. Зокрема, багато чоловіків засвідчують, що сприймання ними народження дитини супроводжується сильною тривожністю, подекуди страхом, однак маскується під зовнішній спокій, щоб не турбувати дружину. Відтак, пологи дружини викликають у майбутнього чоловіка не менше емоційне потрясіння, ніж у неї. Тим не менше, після появи дитини на світ батько відчуває полегшення, радість і гордість. Така позитивна налаштованість сприяє встановленню міцного емоційного контакту батька з новонародженою дитиною. Чоловік вже готовий розділити з дружиною турботи та радості виховання малюка.

Методики пренатального розвитку. Пренатальне розвиток дитини заворює своєю швидкістю і глобальністю змін. У цей відповідальний період, який триває від моменту запліднення яйцеклітини до пологів, малюк з двох клітинок перетворюється в маленьку людини. Мало хто знає, що пренатальне розвиток - це не тільки закладка і розвиток внутрішніх органів. Ще до народження у дитини в повній мірі розвинені слух, нюх, смакові рецептори, зір і шкірна чутливість. Використовуючи свої органи чуття, малюк отримує інформацію про світ, який знаходиться за межами матки, і намагається максимально підготуватися до навколишніх умов. Як з'явилися методики пренатального розвитку. Вчені провели чимало досліджень в області пренатального розвитку дитини, і ось результати деяких з них.

- Діти, чий матері під час вагітності відчували голод з якихось причин, в дорослому житті страждають ожирінням. Організм запам'ятовує ситуацію нестачі поживних речовин і транслює її на все життя.
- Діти запам'ятовують переваги мами в їжі. Якщо мама під час вагітності любила морква, то діти після народження за краще їсти каші і соки з додаванням моркви.
- З 16 тижнів дитина чує все, що відбувається навколо нього. Звичайно ж, це голос мами, стукіт її серця і шум від руху крові по судинах. Гучні звуки навколишнього середовища також доходять до малюка, але реакція на них може бути різною. Так, при прослуховуванні класичної музики, дітки заспокоюються, а на концертах рок-музикантів «дуже рухаються» і боляче штовхаються. Після народження діти воліють голос того дорослого, чий голос вони вже знають.
- Діти, чий матері під час вагітності пережили сильний стрес, народжуються з ознаками посттравматичного синдрому.

- Емоції, які відчуває мама, переживає і дитина, так як гормони, які виробляються у мами, потрапляють до дитини через пуповину. Дитина готується до того, що коли він народиться, йому належить випробовувати ті ж емоції. Якщо під час вагітності до дитини надходило багато гормону щастя, то він очікує, що навколишнє середовище безпечна і доброзичлива. Народившись, малюк буде спокійніше, розслабленіше, буде добре спати і їсти. Якщо внутрішньоутробно до малюка надходили гормони стресу і страху, то при народженні він чекатиме, що навколишній світ ворожий і небезпечний. Народившись, дитина буде неспокійною, збудженою, буде погано спати і багато плакати.

Знаючи все це, вчені задумалися, як можна позитивно вплинути на ще не народженого малюка. Звідси і беруть початок різні методики пренатального розвитку дитини.

Методика Томаса Верні. Томас Верні - провідний світовий фахівець в області пренатального розвитку.

Т. Верні каже: «Ніщо не дає дитині міцнішу основу в житті, ніж досвід бути коханим і бажаним в утробі матері». Він також додає, що важливою частиною програми є мир і гармонія в родині. Сама методика складається з декількох ключових моментів.

Мати. Вся програма спрямована на поліпшення емоційного благополуччя дитини за рахунок заспокоєння і розслаблення мами. Це робиться для зниження надходження до дитини гормонів стресу - адреналіну і норадреналіну.

Вправи. Протягом усієї програми мамі пропонується виконувати різні вправи для зняття стресу і спілкування з дитиною за допомогою звуку, емоцій і дотиків.

Звук. Томас Верні використовує музику в своїх вправах, щоб зняти стрес з мами і майбутнього малюка. За його дослідженнями, оптимальним є прослуховування розслаблюючій музики протягом години хоча б 2 рази в тиждень протягом всієї вагітності. З п'ятого місяця рекомендується спів, розмови з малюком і читання для нього вголос. Все це сприяє розвитку слуху малюка. А стійкий пульс мами означає для дитини спокій, безпеку і любов до нього.

Дотики. З шостого місяця до вправ додаються дотики. Через глибокий зв'язок між рухом і емоціями танець є відмінним способом повідомити свої почуття малюкові. Також рекомендуються масаж і погладження живота.

Емоції. З семи місяців дитина стає сприйнятливою до свого внутрішнього емоційного стану, і автор рекомендує спілкуватися з малюком через думки і мрії. А також вчить дихати глибоко і ритмічно, щоб поглибити психологічний зв'язок зі своїм малюком.

Методика «Сонатал» існує з 1984 року і розроблена Михайлом Лазаревим, професором, доктором медичних наук. Це музична методика пренатального розвитку дитини, багато в чому вона схожа за своєю суттю з методикою Томаса Верні. Методика «Сонатал» має різну спрямованість в залежності від терміну вагітності.

1 триместр - біоритми. Методика формує біоритми, за якими і буде жити малюк після народження.

2 триместр - руху. Коли дитина починає ворухитися, додається рухова активність мами: танці, рухи в ритм музиці, поплескування по животу.

3 триместр - «освітній». Мама читають малюкам казки, співають спеціально підібрані колискові, Пестушки, дитячі пісеньки. Під час занять мама може впливати на малюка звуком або зображати на животі геометричні фігури. Також майбутні мами займаються творчістю і дихальною гімнастикою.

На думку самого автора, ефективність методики заснована на збереженні більшої кількості нейронів головного мозку малюка через постійної стимуляції світлом, звуком, рухом і дотиком. Подібне комплексний вплив називається «матриця народження». Вона допомагає дитині до народження почути базові звуки і зв'язати їх з подіями після народження. Тому кидати заняття після народження не бажано. Методика має післяпологове продовження, створені програми дошкільного та шкільного розвитку дитини. Таким чином, в даний момент методика «Сонатал» є цілісною програмою розвитку дитини від зачаття до 18 років.

Методика «Baby Plus». Методика Брента Логана, директора перинатального інституту Вашингтона, США, складається з 16 уроків, кожен з яких програють два рази в день протягом декількох днів. Уроки складаються з серцевих звуків, які програються малюкові протягом години і автоматично зупиняються. Ритм стає швидше з кожним наступним уроком. Програвач розташований на широкому поясі, який кріпиться на животик майбутньої мами. Чому цю вправу може навчити малюка? Серцебиття матері є постійним супутником дитини, поки він знаходиться в животі, а тут приєднується ще один подібний звук, що виходить з зовнішнього світу. Цей звук стає знайомим, але потім пропадає.

Дитина вчиться розрізняти ці звуки і зауважує, що новий ритм збільшується поступово. Батьки більше 100 000 дітей, які пройшли програму «Baby Plus», відзначають спокій немовлят і хорошу концентрацію уваги після народження.

Психологічні особливості фази новонародженості

Процес народження – складний переламний момент життя людини, зумовлений переходом від внутрішньоутробного пренатального періоду онтогенезу до зовнішнього образу життєдіяльності. Із відносно стабільного середовища організму мами малюк потрапляє у постійно змінюваний зовнішній світ, що потребує змінення усіх функцій організму – дихання, кровообігу, харчування, виділення. За визначенням Л.С.Виготського, розвиток дитини відкривається критичним актом народження і наступним кризовим періодом – періодом новонародження.

Відразу після народження дитини медики, користуючись спеціальною 10-бальною шкалою В.Апгар, визначають рівень життєздатності новонародженого. Шкала В.Апгар включає п'ять критеріїв діагностики новонароджених (максимум по 2 бали на кожен критерій):

колір шкіри (рожевий чи синюшний), характер дихання, серцебиття, мускульний тонус та рефлекторна збудливість (крик).

В залежності від отриманої кількості балів діти поділяються на 2 категорії:

- діти з високим рівнем життєздатності – від 7 балів і вище, їх вага становить 3–3,5 кг, зріст – близько 50 см;
- діти зі зниженим рівнем життєздатності – менше 7 балів за шкалою Апгар, сюди відносяться недоношені діти, близнята, ослаблені новонароджені (ті, що в пренатальному періоді піддались впливу тератогенів). Перша категорія дітей має сприятливе соматичне підґрунтя для психічного розвитку, а діти зі зниженим рівнем життєздатності складають *групу ризику* щодо виникнення відхилень фізичного та психічного розвитку і тому потребують особливого догляду.

Анатомо-фізіологічні особливості новонародженого. Кістково-м'язова тканина новонародженої дитини нерозвинена (переважають хрящі; неоформлена черепна коробка; серцево-судинна діяльність недостатньо регулюється нервовою системою). Вага мозку новонародженого становить 1/4 ваги мозку дорослого, хоча кількість нервових клітин у них однакова. Дитина народжується із нервовою системою, готовою до діяльності в нових умовах, проте має місце функціональна недосконалість мозку: провідна роль належить нижчим відділам (підкіркові центри, які відповідають за основні життєві функції). Як наслідок, домінують безумовні рефлекси.

Народжуючись, дитина фізично відокремлюється від матері. Він потрапляє в зовсім інші умови: холод, яскрава освітленість, повітряне середовище вимагає іншого типу дихання, необхідність зміни типу харчування.

Тому життя дитини в постнатальному періоді починається з кризи новонародженості, що спричинюється різкою зміною середовища існування дитини з пренатального на постнатальне. Дана криза виявляється у втраті ваги новонародженим, а розв'язується через процеси його адаптації до нових умов автономного життя. Кризу новонародженості не відкрили, а визначили теоретично (причому останньою), і виділили як особливий період у психічному розвитку дитини. Ознакою кризи є втрата дитиною ваги у перші дні після народження. Прилаштування дитини до самостійного існування відбувається завдяки систематичній турботі дорослих. Також пристосуватися до цих нових, чужих для нього умов дитині допомагають спадково закріплені механізми - безумовні рефлекси.

Як вказував Д. Б. Ельконін, в період новонародженості дитини взагалі не можна розглядати окремо від дорослого, оскільки дитина ще не володіє ніякими способами взаємодії з дорослим. Д. Б. Ельконін стверджував, що питання про терміни закінчення новорожденості залишається спірним. **Існують три точки зору.**

1. Згідно рефлексологічної точки зору, цей період закінчується з моменту появи у дитини умовних рефлексів з усіх основних аналізаторів (кінець 1-го - початок 2-го місяця).

2. Фізіологічна точка зору базується на припущенні, що цей період закінчується тоді, коли дитина відновлює свою первісну вагу, тобто з моменту встановлення рівноваги обміну із середовищем. Зазвичай через 7-11 днів після народження дитина набирає початковий вагу, з яким він народився, що прийнято вважати **медичним критерієм кінця кризи новонародженості**.

3. Психологічна позиція пов'язана з визначенням кінця цього періоду через появу у дитини хоча б натяку на його взаємодію з дорослим (1,6 - 2,0 місяці). Практично всі вітчизняні психологи сходяться на тому, що посмішка на обличчі дитину є кінцем кризи новонародженості (комплекс пожвавлення). З цього моменту у нього починається індивідуальне психічне життя (1,6 - 2,0 місяці). Подальше психічний розвиток дитини є насамперед розвиток засобів його спілкування з дорослими.

Пристосуватися до нових умов існування дитині допомагають спадково закріплені механізми – безумовні рефлексі (захисні, орієнтувальні та пов'язані із задоволенням органічних потреб):

- система харчових рефлексів (наприклад, при торканні до куточків губів або язика з'являються смоктальні рухи – «харчове зосередження»;
- рефлексі, що забезпечують роботу основних систем організму, - дихання, кровообігу;
- захисні рефлексі (відсмикування, зажмурювання, звуження зіниці);
- орієнтовні рефлексі (поворот голови);
- смоктальний рефлекс;
- рефлекс відштовхування (при торканні);
- хватальний рефлекс та інші.

Впродовж фази новонародженості у дитини виявляються і так звані атавістичні рефлексі (імітація малюком повзання, ходи, плавання, чіпляння за допомогою дорослого). Вважається, що ці рефлексі дістались людині у спадщину від предків, тварин, але, втративши своє функціональне призначення для новонародженого, зникають впродовж першого півріччя життя. Так, наприклад, рефлекс, званий іноді «мавпячим», пропадає вже на другому місяці життя. Новонароджений схоплює палички або пальці, вкладені в його долоні, так само чіпко, як і дитя мавпи, тримається за материнську шерсть при пересуванні. Таке «чіпляння» настільки сильно, що дитину можна підняти і він якийсь час висить, витримуючи вагу власного тіла. Надалі, коли дитина навчиться схоплювати предмети, він вже буде позбавлений такої чіпкості рук.

Розвиток психіки новонародженого відбувається на основі основних актів життєдіяльності – *спання* (близько 20-ти годин на добу) і *годування*. Вивчаючи режим життєдіяльності дитини впродовж першого місяця після її народження, американський вчений П.Вольф виокремлює наступні стани новонародженого: Три стани сну (глибокий сон, поверхневий сон, напівсон), які займають переважну частину доби в житті новонародженого, забезпечують відпочинок нервової системи й психіки, захист їх від перевантаження. Під час спокійної та активної бадьорості дитина є

сприйнятливою для стимуляції дорослих, а плачем, криком виражає свої потреби.

Проте психічний розвиток новонародженого залежить від вражень, на основі яких формуються умовні рефлексі. Організатором вражень є дорослий. Поступово новонароджений починає реагувати на емоційно забарвлені складні комплексні цілісні подразнення. Протягом першого місяця життя усі подразнення, все навколишнє дитина переживає лише як суб'єктивні стани.

Основною особливістю новонародженого є безмежні можливості засвоєння нового досвіду, набуття властивих людині форм поведінки. Формуються потреби в отриманні вражень (Л.І.Божович), у рухах, у спілкуванні з дорослими (В.С.Мухіна).

Для індивідуального психічного життя новонародженого характерні два моменти: переважання нерозчленованих переживань і відсутність виділення себе із середовища.

У психічному житті дитини виникає слухове (2 – 3 тижні) і зорове зосередження (3 – 5 тижні): прислуховування, затримання погляду на предметі, що означають появу можливості формування умовних рефлексів. Так, вже на 3-му тижні життя, почувши голосний, різкий звук, дитина завмирає, прислухається. Згодом (4-5 тижднів) з'являється здатність до зорового зосередження – фіксації погляду малюка на яскравому предметі. Спроможність дитини до зорового і слухового зосередження стає засобом пізнання дійсності.

У 1,5 – 2 місяці у новонародженого з'являється посмішка як реакція на дорослого, як форма вираження радісного переживання, що є показником нормального психічного розвитку. Ця бурхлива позитивна емоційно-рухова реакція, що супроводжується рухами та звуками і названа **«комплексом пожвавлення»** – специфічний акт поведінки дитини відносно дорослого, який знаменує появу першої соціальної потреби – потреби у пізнанні і спілкуванні: відбувається виділення обличчя людини як об'єкта, на який буде спрямовано поведінку, і з'являються рухи, що реалізують цю спрямованість.

«Комплекс пожвавлення» означає початок психічного життя дитини, показник того, що склалася соціальна ситуація розвитку – ситуація «Ми» (Л.С.Виготський), яка позначає єдність дитини і матері. «Комплекс пожвавлення» – це перший акт поведінки і перший акт спілкування, що відображує спробу впливати на дорослого (Н.М.Щелованов, М.І.Лісіна, С.Ю.Мещерякова). Позитивний характер ранніх стосунків дитини із дорослим визначаються надійністю матері, синхронністю новонародженого і дорослого, виключною або множинними прихильностями.

Комплекс пожвавлення включає чотири основні компоненти:

- 1) завмирання і зорове зосередження - довгий, пильний погляд на дорослого;
- 2) посмішку, яка відображає радісні емоції дитини;
- 3) рухове пожвавлення - рухи голови, підкидання ручок і ніжок, прогинання спинки і інше;

4) вокалізації - крики (гучні уривчасті голосні звуки), гукання (тихі короткі звуки типу «кх», «гк» та ін.), гуління (протяжні звуки, що нагадують спів птахів, - «гууллііі» та ін.

Всі ці компоненти спостерігаються в поведінці немовляти одночасно (звідси і назва «комплекс»). Комплекс пожвавлення складається приблизно до двох місяців, і його інтенсивність наростає аж до чотирьох місяців. Після цього віку комплекс пожвавлення починає «розпадатися», тобто окремі його компоненти стають відносно незалежними і виникають нові форми поведінки дитини.

Приблизно до 5 місяців «комплекс пожвавлення» розвивається і зберігається як ціле, а до 6 місяців відмирає як єдина комплексна реакція, але його компоненти починають трансформуватися: посмішка - в міміку, гуління - в мову, рухове пожвавлення - в хапання.

Поява комплексу пожвавлення у дитини показує, що виникла не тільки потреба в спілкуванні з дорослим, а й з'явилися засоби спілкування. Активність з боку малюка спрямована на взаємодію з дорослим і виражена тим сильніше, чим пасивніше дорослий. Комплекс пожвавлення викликає у дорослих, які доглядають за дитиною почуття глибокого задоволення, відчуття взаємності, розділеності власних емоцій з боку цього маленького створіння. Все це свідчить про те, що специфічна для дитячого віку соціальна ситуація розвитку - ситуація нерозривної емоційної єдності дитини і дорослого (ситуація «ми») - склалася.

Феномен емоційної єдності відбивається у використанні займенника «ми» для опису всіх поведінкових актів дитини. Так, молода мама двомісячного малюка розповідає знайомій, після народження дитини: «У нас все добре. Ми народилися такі великі, такі лохматенькі». Становлення у дитини потреби в спілкуванні означає, що він у своєму психічному розвитку переходить в новий період. Закінчується перехідний етап новонародженості. Починається власне дитинство.

Таким чином, основними критеріями завершення кризи новонародженості (адаптації) можна вважати:

- медичний критерій: набуття дитиною первинної ваги, що свідчить про нормальне функціонування фізіологічних систем життєдіяльності;
- фізіологічний критерій: поява зорового і слухового зосередження – умовно-рефлекторних реакцій на зорові і слухові подразнення;
- психологічний критерій: поява комплексу пожвавлення і соціальної потреби у спілкуванні.

Центральним новоутворенням періоду новонародження є індивідуальне психічне життя: індивідуальність існування, вплетене у соціальне оточення дитини.

Новоутворення кризи новонародженості

- психіка – індивідуальне психічне життя;
- розрізнення звуків і запахів, реагування на звуки, слідкування за рухами, формування образу-асоціації між голосом і обличчям матері;
- зорове і слухове зосередження;

- емоційні самовідчуття, які опосередковують поведінку у відповідь на впливи зовнішнього середовища;
- комплекс пожвавлення (інтонована вокалізація, посмішка, сміх, отримання зовнішнього ефекту).

Психічний розвиток немовляти

Анатомо-фізіологічні особливості немовляти. Фізичний розвиток дитини першого року життя є дуже інтенсивним. За перший рік життя вага дитини збільшується у 3 рази, зріст – на 23-25 см. Змінюється співвідношення пропорцій голови і тіла. Утворюються шви між кістками зводу черепа, хоча більшість кісток ще недостатньо затверділі і являють собою м'які хрящі. Прорізаються перші зуби (приблизно у 5-7 місяців).

Швидко розвивається центральна нервова система: примноження гліальних клітин мозку, утворення зв'язків між нейронами, утворення мієлінової оболонки провідних шляхів моторних рефлексів і зорового аналізатора.

Протягом року зникає більшість безумовних рефлексів, характерних для періоду новонародженості (рефлекс крокування, опори, хапальний, смоктальний, тощо). Відбувається реалізація і закріплення пози стояння, оволодіння ходінням (що означає вільне оволодіння простором).

Соціальна ситуація розвитку дитини першого року життя виявляється у психологічному симбіозі (злитості) зі значимим дорослим. Спочатку немовля впізнає свою матір, згодом зосереджує увагу на інших людях, далі навчається розрізняти близьких і чужих людей. Завдяки взаємодії з дорослим дитина знайомиться з предметами, що входять в її життя (брязкальце, пляшка з молоком тощо). Дорослий стає ініціатором організатором перших ігор малюка. Протягом першого року життя він визначає будь-яку ситуацію, що виникає в житті немовляти.

На думку Лісіної М.І, Безпосереднє емоційне спілкування дитини з дорослим перетворюється в її специфічну активність, яка здійснюється заради самого контакту, а не для досягнення якихось інших цілей.

Соціальна ситуація розвитку дитини періоду немовляти, на думку Л.С.Виготського, полягає у тому, що все життя і поведінка немовляти опосередковується дорослим або реалізується у співпраці з ним (ситуація «Ми» – єдність матері і дитини). Це соціальна ситуація комфорту, показником якої є емоційно-позитивний фон, спрямований на моделювання у дитини емоційно-позитивного тону, що є ознакою фізичного і психічного здоров'я.

Основна суперечність періоду немовляти полягає в тому, що дитина максимально потребує допомоги дорослого і одночасно не має специфічних засобів впливу на нього.

Провідною діяльністю цього віку є безпосереднє емоційне спілкування дитини з дорослим. Особливістю цієї діяльності є її спрямованість на іншу людину з метою встановлення та підтримання контакту. Поступово дитина засобами мімічних, голосових та рухових реакцій стає ініціатором спілкування з дорослим. Для повноцінного психічного розвитку немовляти

важливим є *позитивний характер спілкування*, тобто переважання емоцій радості, задоволення. Насиченість спілкування дитини з дорослим позитивними емоціями стає тонутом для її психічного здоров'я, стимулом для пізнання світу. Недостатність емоційно позитивного спілкування немовляти з дорослими викликає у нього прояви *дитячої шпитальності*.

Дитяча шпитальність – відставання фізичного та психічного розвитку дитини, спричинене дефіцитом її позитивного спілкування зі значимими дорослими.

Наслідки дитячої шпитальності можуть набути довгострокового характеру, розповсюдившись на всі етапи формування особистості – дитинство, підлітковий період і юність. Дефіцит спілкування з дорослим впродовж першого року життя дитини провокує й проблеми її зрілого пристосування до життя. Теоретичним підтвердженням значення спілкування в житті немовляти є думка Л.С. Виготського щодо максимальної соціальності дитини, яка в задоволенні найелементарніших потреб залежить від дорослих.

Якщо потреби дитини не задовольняються (або ж задовольняються недостатньо), має місце явище депривації (від англ. deprive – позбавляти). Розрізняють декілька видів депривації: соціальну (коли дитина обділена спілкуванням), емоційну (коли спілкування є, але малоемоційне), сенсорну (коли обмежено кількість вражень). Факт перенесеної у дитинстві депривації має значні наслідки у подальшому. Іноді це призводить до переживання глобальної недовіри до світу, порушення вольової поведінки, прийняття позиції жертви, відсутності ініціативи і домінування наслідувальної поведінки тощо.

Первинною соціальною потребою немовляти американський психолог А.Маслоу вважає **потребу в афіліації** – прагненні до спілкування, емоційних контактів, взаємодії з іншими людьми. Як зазначає вчений, впродовж немовлячого віку спостерігається наступна **динаміка афіліативної потреби: потреба у безпеці як підґрунтя афіліативної потреби** (перші 2 місяці життя) - **ознаки соціальної прихильності та вибіркова любов до оточуючих** (3-11 місяці) - **прагнення до автономії, незалежності; потреба в повазі, похвалі** (близько року).

Згідно концепції Ж.Піаже, перший рік життя дитини характеризується як період абсолютного егоцентризму дитини, її максимальної зосередженості на собі. Вітчизняні ж психологи наголошують на соціальності немовляти через визначення провідних мотивів його психічного розвитку. Так, М.І. Лісіна вважає таким мотив спілкування. Психолог стверджує, що мотив спілкування поєднує в собі три основні потреби: потреба у враженнях – *пізнавальний мотив* - потреба у активній діяльності – *діловий мотив* - потреба у визнанні і підтримці – *особистісний мотив*. В житті дитини всі три мотиви існують у тісному взаємозв'язку, але впродовж її зростання роль цих мотивів варіюється. Так, у першому півріччі немовлячого віку провідним мотивом є особистісний. Починаючи з шести місяців життя дитини, домінуючим стає діловий мотив спілкування.

За думкою іншого психолога – Л.І. Божович, провідною для психічного розвитку немовляти є потреба у враженнях, яка виступає потужним стимулом для пізнавальних потреб та соціалізації дитини в цілому. Вчений зазначає, що приблизно з 8-ми місяців до 2-ох років допитливість дитини досягає максимуму. Якщо потреби у враженнях та спілкуванні є пригніченими, то це створює серйозну загрозу як для психічного розвитку немовляти, так і для успішності подальшої соціальної адаптації дитини.

Немовля в ході взаємодії з дорослим починає емоційно реагувати на його мовлення, а згодом і розуміти його слова. Паралельно дитина починає проявляти власну ініціативу у спілкуванні з дорослим за допомогою міміки, звукових інтонацій, виразних рухів. Так ініційоване дорослим спілкування з малюком перетворюється у двосторонньо активний процес. Починаючи з другої половини періоду немовляти, дитина виявляє ознаки розуміння мови дорослого, спрямованої до неї. Після шести місяців малюк вже реагує на відоме слово звичною дією. Спочатку діти засвоюють слова, що позначають спільне з дорослим виконання побутових дій – годування, купання, тощо, виявляючи, наприклад, розуміння звернень мами «підніми ручки», «відкрий ротик», «будемо гратися».

Пізніше, десь на десятому місяці виникає пошук названого предмета, знаходження його на новому місці, що й свідчить про початок віднесення слова саме до цього предмета. Спочатку дитина лише повертає голівку, дивиться на названий дорослим предмет, а з часом, почувши його назву, вже й підповзає до нього, пізніше може взяти предмет і подати дорослому, вибрати його серед інших. Слово дорослого починає регулювати поведінку дітей уже наприкінці першого року їх життя. Взаємодія немовляти з дорослим забезпечує розвиток активного мовлення дитини, який розгортається впродовж двох етапів. Етапи розвитку активного мовлення немовляти: домовний (від народження до 9 місяців) та мовний (9-12 місяців). На домовному етапі немовля, тренуючи свій мовленнєвий апарат, в тримісячному періоді виявляє гуління – мимовільну неусвідомлену гру звуками («а-а-а», «е-е-е» тощо), стимулом до якої є голос, поява дорослого. На початку другого півріччя виникає лепетання, тобто багаторазове повторювання дитиною складів (ла-ла-ла, ма-ма-ма тощо). Переходячи до мовного етапу (дев'ятий - десятий місяць), немовля починає відповідати дорослому звуками, повторюючи ті, які від нього чує. Такими є, як правило, наголошені склади у словах, що їх чує малюк (візьми-ми, молококо тощо). В кінці першого року життя дитина починає вимовляти перші слова.

Стадії розвитку активного мовлення немовляти: Гуління, Лепетання Вимовляння окремих складів слова, Вимовляння окремих слів. На кінець 1 року дитина розуміє 10 – 20 слів дорослого і сама починає вимовляти декілька перших слів.

Психічний розвиток немовляти тісно пов'язаний з фізичним, так як соматичні досягнення стають основою для формування новоутворень психіки:

Вплив фізичного розвитку на психіку немовляти

- 2 місяці • самостійне утримання голівки - розширення сфери пізнання дитиною дійсності, так як перебуваючи на руках у дорослого, малюк вже може довільно повернути голівку і розгледіти щось нове
- 6-7місяців • сидіння, яке забезпечує специфічно людське горизонтальне сприймання дитиною дійсності, сприяє здійсненню хапальних і обмацувальних рухів руками, збагачує можливості контактувати з дорослими
- 10 місяців • повзання, що сприяє розширенню сфери пізнання дійсності через можливість самостійно міняти позицію, досягати бажаного близького предмета, одержувати задоволення від рухів і власних досягнень,
- 12 місяців • ходіння, що дає такі прогресивні надбання психіки дитини, як розвиток вольової регуляції, просторової орієнтації, розширення сфери пізнання.

Показово, що збагачення рухів немовляти забезпечує появу та розвиток важливої когнітивної якості – допитливості. Зокрема, виникнення у малюка здатності до самостійного переміщення (спочатку повзання, згодом **ходіння**) сприяє дослідженню **більшого простору – кімнати, квартири**. Відповідно, розширення зони дослідження забезпечує розвиток пізнавальних здібностей дитини.

Впродовж першого року життя на основі власної активності у немовляти формуються та ускладнюються різновиди практичних дій: *Види практичних дій немовляти за Костюком* : Орієнтувальні дії - Співвідносні дії - Функціональні дії.

Так, орієнтувальні дії з предметом сприяють його дослідженню дитиною, забезпечуючись притягуванням, постукуванням, розриванням; співвідносні дії малюк виконує в декількома предметами, що вкладаються, виймаються, нанизуються (друге півріччя першого року). Наприкінці періоду дитина виконує перші функціональні дії, відтворюючи людські способи дій з предметами (ложкою, гребінцем тощо). Весь перелік дій стає доступним для дитини завдяки прикладу та стимуляції дорослого.

В цьому віці відбувається інтенсивний сенсорний розвиток дитини, зокрема першочергово формується зорове та слухове зосередження. На другому півріччі життя у немовляти з'являється елементарна диференціація кольорів та форм предметів, окремі розрізнені відчуття об'єднуються в цілісні образи сприймання. Після 6-тимісяців немовля може виділяти окремі об'єкти сприймання – знайомих людей, іграшку, пляшечку з їжею. Однак, зміна зовнішніх деталей знайомого об'єкта порушує сприймання та впізнавання дитини. Сприймання немовляти в цілому має ситуативний, злитий і глобальний характер.

До кінця першого року встановлюється домінування зорового аналізатора в пізнавальній діяльності дитини, підґрунтям для чого стає ряд суттєвих змін зорового сприймання:

Виникнення зорового зосередження – зростання часу фіксації зором предметів – формування узгодженості (конвергенції) рухів зениць очей –

поява довільних пошукових рухів очей – збільшення відстані сприймання предмету зором – виникнення первинної диференціації кольорів та форм.

Розвиток слуху впродовж немовлячого періоду виявляється в урізноманітненні реакцій дитини на звукові подразники, формуванні орієнтувальних реакцій (поворот голови на звук). Особливо чутливо немовлята реагують на звуки людського мовлення, віддаючи їм явну перевагу серед інших слухових подразників. Вже з 3-го місяця життя у дитини виявляється здатність розрізняти інтонації людського мовлення, хоча розуміння змісту слів дорослого ще відсутнє.

Відчуття дотику у немовляти дуже тонкі і рано виявляються. Наприклад, зморшка на одязі спричинює гучну негативну голосову реакцію. Вже в кінці першого місяця життя малюкові можна виробити позитивну рефлексорну реакцію на запах. До кінця третього місяця життя діти чітко розрізняють приємні та неприємні для них запахи. Також рано немовлята реагують на різні смакові відчуття, диференціюючи солодке, гірке, кисле чи солоне.

На основі первинного сформованого елементарного досвіду вже до кінця періоду в дитини починає працювати пам'ять, що виявляється в реакціях впізнавання знайомої людини, іграшки. Цей пізнавальний процес вже з першого року життя дитини вирізняється високою пластичністю тобто легкістю запам'ятовування діючих подразників. Активно працює моторна пам'ять немовляти, що помітна вже на першому місяці життя дитини. З другого півріччя активізується емоційна пам'ять.

Перші емоції дитини виникають як реакція на процес задоволення її органічних потреб. Здебільшого ці емоції є негативними і виявляються у вигляді крику, а згодом – плачу, спричинюються голодом, холодом чи болем. Діапазон емоцій новонародженого невеликий. До них належать переживання задоволення і незадоволення, страху і гніву.

Емоція радості виникає у дитини на основі емоційного спілкування з дорослим. На третьому місяці життя з'являється сміх, яким немовля реагує на гру дорослого. Емоції маляти значною мірою визначаються і мимовільним наслідуванням. На посмішку малюк відповідає теж посмішкою, плач інших дітей викликає й у нього плач. Йому передається поганий настрій, нервозність дорослого. Це явище, що має назву «емоційного зараження», відіграє важливу роль у розвитку спроможності дитини до емпатії. З семи-восьми місяців спостерігається урізноманітнення та збагачення діапазону емоційних переживань дитини, а їх прояви частіше стають засобом спілкування малюка з дорослим та супроводом всієї життєдіяльності.

Характеризуючи емоційне життя немовляти в цілому, зазначимо таке. Протягом перших 3-4 міс., Крім «комплексу пожвавлення», з'являється ряд реакцій, що виражають різні емоційні стани. Одна з них характеризується гальмуванням рухової активності і зниженням серцевого ритму у відповідь на несподіване явище. Психологи називають такий стан «подивом у відповідь на несподіванку»: немовля завмирає, а потім задкує.

Для іншої комбінації змін характерні посилення рухової активності, закривання очей, підвищення серцевого ритму і плач. Ці зміни виникають у

відповідь на біль, холод і голод. Психологи називають таку реакцію «тривожним станом у відповідь на фізичний дискомфорт».

Третя комбінація включає зниження м'язового тону і закривання очей, яке спостерігається після годування, і її називають «розслабленням у відповідь на задоволення потреби».

Четверта комбінація включає рухову активність, посмішку, радісний лепет побачивши знайомого явища або при спілкуванні. Психологи називають цю комплексну реакцію «комплексом пожвавлення» або «порушення при сприйнятті знайомого явища».

У 10-місячних немовлят з'являються нові емоційні реакції. Одна з них - страх при зустрічі з незнайомою людиною або явищем. У такій ситуації у дитини 8 міс. можна спостерігати переляканий вираз обличчя: губи підібгані, очі розширені, брови підняті. Іншу емоцію, що спостерігається також у віці близько 8 міс., Психологи назвали «гнівом, викликаним розчаруванням». Вона появляється у вигляді супротиву і плачу, коли переривають якесь заняття дитини або з його поля зору зникає цікавий об'єкт. У перший рік життя немовлята реагують також на прояв гніву або радості у інших людей. Однорічні малюки, коли бачать, що хтось сердиться, засмучуються, а помічаючи прояви ніжності між іншими людьми, стають ніжними або проявляють ревності. У перший рік життя немовлята реагують також на прояв гніву або радості у інших людей.

Впродовж першого року життя відбувається зародження та формування Я-концепції дитини. Новонароджені не можуть виділяти себе з оточуючого світу. Але з часом немовля починає виокремлювати себе і ретельно освоювати своє фізичне тіло. Малюк з великою цікавістю вивчає свої ручки та ніжки, здійснюючи ними певні рухи та обстежуючи їх ротом. В другому півріччі тілесність дитини вивчається нею через рухи переміщення.

Близько 8-10місяців першого року життя дитини є сприятливими для формування в неї образу зовнішнього «Я» через знайомство з власним відображенням в дзеркалі, на фото та подальшим впізнаванням себе. Формування самосвідомості дитини першого року життя відбувається через її активну взаємодію зі значимими дорослими.

Показником адекватного психосоціального розвитку немовляти є зміна його ставлення до інших людей. Впродовж першого року життя спостерігається наступна динаміка цього ставлення:

- починаючи з 2-го місяця, розрізнення знайомих і незнайомих людей, але ставлення до незнайомих ще спокійне,
- стійка прихильність до рідних людей і негативне ставлення до незнайомих виявляється у дитини з 6-ти місяців,
- насторожене ставлення до незнайомих, розрізнення дитиною ставлення до них значимих дорослих з'являється на 7-8 місяці життя.

Згідно з психосоціальною теорією **Е.Еріксона**, на основі ставлення до немовляти значимих дорослих та характеру контактів з незнайомими людьми впродовж першого року життя формується базове *почуття довіри*. У випадку наявності даного почуття дитина сприйматиме світ як безпечне, стабільне

місце, що, за думкою означеного вище психолога, є головною умовою подальшого розвитку здорової особистості. Потреба у безпеці також виявляється через прагнення дитини до постійності, впорядкованості її повсякденного життя.

Фізичні надбання та психічні новоутворення кінця першого року життя дитини зумовлюють переживання нею *кризи 1-го року*. В зв'язку з початком самостійного ходіння дитини психологи часто називають це явище *кризою вертикалізації*.

Причини кризи • зростання потреби у пізнанні предметів, • накопичення рухових навичок і прагнення до самостійності

Вияви кризи • впертість, • примхливість, • афективно-істерична реакція на заборону дорослих.

Криза виявляється особливо гостро при значних обмеженнях пізнавальних дій дитини зі сторони дорослих або у випадку непослідовного чи неузгодженого пред'явлення ними вимог. Наприклад, малюк починає вередувати, коли мама дозволяє взяти привабливий для нього предмет, а тато – ні, або якщо вчора дитині можна було гратись з певним об'єктом, а сьогодні їй це забороняють робити. Конструктивне подолання цієї кризи потребує перебудови ставлень дорослого до дитини – надання їй доречної самостійності у пізнанні предметів навколишньої дійсності.

З'являється автономна (лепетна) мова. Вона виникає за умов організації активного, емоційного спілкування дитини з дорослим і виступає перехідним містком між пасивною й активною мовами. За формою вона є спілкуванням, за змістом – емоційно-безпосереднім зв'язком із дорослим та ситуацією. Оскільки автономна мова побудована за власними дитячими законами, то їй притаманна аграматичність, що надає їй статусу своєрідного мовного «шифру», що зрозумілий лише деяким близьким дорослим (мати, батько, бабуся). Власне нерозуміння цієї особливої мови чи ситуації, коли дитина одержала відмову на своє прохання-звернення, нерідко спричиняють появу яскравих емоційних вибухів. Тоді малюк починає голосно кричати, тупотіти ніжками, вигинатися дугою до червоноти, кататися по підлозі тощо – гіпобулічні поведінкові реакції дитини. Малюк раптово починає виявляти неслухняність, яка здається навмисною.

Психологічні особливості дітей раннього віку (1-3 роки).

З психолого-педагогічної точки зору ранній дитячий вік (від одного року до трьох років) є одним з ключових у житті дитини і багато в чому визначає його майбутній психологічний розвиток. Цей вік пов'язаний з трьома фундаментальними життєвими надбаннями дитини: прямоходінням, мовним спілкуванням і предметною діяльністю. Прямоходіння забезпечує дитині широку орієнтацію в просторі, постійний приплив необхідної для його розвитку нової інформації. Мовне спілкування дозволяє дитині засвоювати знання, формувати необхідні вміння та навички через спілкування з дорослим. Предметна діяльність безпосередньо розвиває здібності дитини, особливо його ручні рухи. Кожен з цих факторів

незамінний, а всі вони, разом узяті, достатні для повноцінного психічного розвитку маленької зростаючої людини.

Анатомо-фізіологічні особливості дитини раннього дитинства. У сфері фізичного розвитку дитини 1 – 3 років продовжується швидкий розвиток головного мозку (примноження клітин мозку, утворення зв'язків між нейронами, утворення мієлінової оболонки рухових шляхів ЦНС).

Змінюються пропорції тіла: швидко подовжується нижня частина тіла. Закріплюється прямоходіння. Формуються локомоційні навички: відбувається становлення біга і стрибка. Починається процес зменшення часу реакції.

У цілому фізичний розвиток дитини відзначається витривалістю, активним способом життя. Основним досягненням періоду 1 – 3 років є прямоходіння як умова пізнання навколишньої дійсності.

У ранньому віці продовжується інтенсивний фізичний розвиток дитини, але темпи його уповільнюються. Подальше зростання молочних зубів, перші з яких з'явилися ще в немовлячому періоді, може викликати тимчасове пригнічення життєдіяльності малюка, спричинювати дратівливість. Оволодіння ходом значно розширює можливості дитини взаємодіяти з навколишнім середовищем.

Спостерігається ряд фізіологічних ознак, більшість з яких має сприятливий характер для психічного розвитку у період раннього дитинства:

Вплив фізіологічного розвитку на психіку дитини раннього дитинства:

Концентрація збудження та гальмування - спроможність до зосередження уваги;

інтенсивне збільшення маси мозку – накопичення інформації;

переважання збудження над гальмуванням – імпульсивність поведінки;

зростання працездатності головного мозку - більші пізнавальні можливості.

Суперечність раннього дитинства проявляється у тому, що способи діяльності з предметами і зразки дій належать дорослим, а дитина в той же час має виконувати індивідуальні дії самостійно. Це й зумовлює зміни характеру стосунків дитини із середовищем.

Соціальна ситуація розвитку у ранньому дитинстві полягає у створенні спільної діяльності з дорослими по засвоєнню способів використання предметів, що відкриваються дитині.

Дитина стає більш самостійною у пізнанні довкілля і використовує дорослого як засіб взаємодії з предметним світом. А отже взаємини дитини із соціальним середовищем опосередковані предметною сферою:

Дитина □ Предмет □ Дорослий (Д.Б.Ельконін, Л.Ф.Обухова).

Сфера соціальних взаємин дитини у період 1 – 3 років розвивається у двох напрямках:

- 1) «дитина – дорослий», де дорослий є прикладом дій із предметами і допомагає дитині освоювати світ предметів;
- 2) «дитина – однолітки», де формується досвід спілкування і співіснування.

1. Як і раніше, дитина ще не спроможна самотійно задовольнити життєві потреби, тому взаємодія з дорослим – необхідна умова забезпечення її зростання та розвитку. Роль дорослого для психічного розвитку переддошкільника має багатоаспектний характер:

Функції дорослого для психічного розвитку дитини раннього дитинства - пояснення призначення предметів та надання зразку дій з ними; регламентація вчинків, привчання до правил і норм поведінки; емоційна підтримка, збагачення діапазону і змісту почуттів; фіксація та оцінювання пізнавальних та практичних досягнень.

Надбання фізичного та психічного розвитку, що сформувалися протягом першого року життя малюка, стають підґрунтям для якісних змін у системі його стосунків з дорослими. Ці зміни виявляються у прагненні дитини до емансипації, що невпинно зростає впродовж всього періоду. Так, оволодівши ходінням, дитина починає виконувати освоєні дії вже без участі чи прямої допомоги дорослого. Пізнаючи нове, вона може сама наближатися до привабливого предмету, брати його у руки, оглядати й обстежувати, по різному ним маніпулювати. Отже, для емансипації дитини раннього віку від дорослого характерні наступні ознаки: Підстави - зростання фізичних і психічних можливостей дитини та переключення інтересів зі світу дорослих на світ предметів, як наслідки - зростання самотійності дитини та формування навичок елементарного побутового самообслуговування. Прагнення до емансипації дитини від дорослого не усуває їх взаємодії, а видозмінює її. Стосунки малюка з дорослим переважно набувають форми *ділового співробітництва*, спрямованого на засвоєння дитиною світу людських предметів, опосередкованого мовним спілкуванням.

2. Динаміка спілкування дитини з ровесниками: сприймання немовлям іншої дитини як іграшки (6-12 місяць) - вияви інтересу до ровесників як до рівних (1 - 1,5 роки) – паралельне виконання предметних дій (1, 5 -3 роки) – взаємодія в рамках сюжетно-рольової гри (після 3-ох років).

Так, немовлята сприймають один одного як живу іграшку – щось лепечуть, проявляючи жвавий інтерес, можуть смикати за волосся, торкатися пальчиками очей тощо. На початку раннього віку з'являється інтерес до ровесників як до рівних, хоча малюк надає перевагу грі на самоті. Досягнувши півторарічного віку, діти вже виконують паралельно предметні дії і прагнуть більше гратись один з одним. Однак дворічні діти ще не спроможні грати разом в ігри з правилами. Приблизно в трирічному віці виникає рольова гра дітей, яка спочатку має епізодичний не- стійкий характер.

Провідною діяльністю цього періоду є предметно-маніпулятивна діяльність, спрямована на засвоєння суспільно вироблених способів дій з предметами. Дитина не грається, а маніпулює предметами (в тому числі й іграшками), зосереджуючись на самих діях з ними.

В процесі оволодіння предметними діями поряд із знаряддями дій значну роль відіграють іграшки. Іграшка є предметом, що моделює певний предмет дорослого світу і здійснює схематизацію дії.

Її відмінність від простого маніпулювання предметами дитиною немовлячого віку полягає в тому, що, діючи з предметами, дитина вивчає їх функціональне призначення в житті культурної людини. Впродовж всього вікового періоду спостерігається певна динаміка предметно-маніпулятивної діяльності переддошкільника:

Стадії розвитку предметних дій :

Стадія предметної дії - засвоєння дії з визначеним окремим предметом;

Спочатку зразком для оволодіння дій з предметами виступає для дитини дорослий. Застосовуючи наслідування дій дорослого, малюк п'є з чашечки, намагається їсти ложкою, годує ляльку, заколисує ведмедика тощо. Але на стадії предметної дії дитина може повторити дію спочатку тільки на тому самому предметі. Отже, предмет ще виступає як конкретна річ, а не як представник певного класу предметів (не як чашка взагалі, а як ця конкретна моя чашка).

Стадія узагальненої дії - формування навички дій з аналогічними предметами даного класу;

Першочергово саме слово і зразок дорослого виступає стимулом для дій малюка. Пізніше, на другому році життя дитина починає доволіно наслідувати й такі дії, які їй спеціально не показують, але які вона сама бачить у навколишньому житті. Копіюючи батьків, дитина пробує підмітати віником, стукати молотком, висувати шухляду, вмикати телевізор тощо. Діапазон освоєних предметів зростає, і відбувається перенесення способів виконання дій на інші предмети цієї ж групи. Поступово предмети, з якими малюку можна діяти однаково, об'єднуються в одну групу, незважаючи на різницю в розмірі, кольорі тощо, тобто відбувається перше узагальнення дій.

Стадія ігрової дії - символічне виконання дії з предметами-замінниками.

З другого року життя відбувається також і перенесення засвоєваних дій із справжніх предметів на іграшкові, а також у іншу, символічну ситуацію. Так, дитина підносить до рота іграшкову ложечку чи чашку, або ж імітує годування ляльки. Малюк виконує символічну дію з предметами-замінниками, що стає підґрунтям для виникнення сюжетної гри.

Згідно із Д.Б.Ельконіним, предметні дії дитини розвиваються у двох напрямках:

- • перехід від спільного із дорослим використання предмета до самостійного, що призводить до виділення дорослого як зразка для наслідування;
- • розвиток засобів і способів орієнтування самої дитини в умовах виконання предметної дії.

При виконанні предметно-маніпулятивної діяльності дитина починає порівнювати свої дії із діями дорослого, починає упізнавати у своїх діях дії дорослого і називати себе іменем дорослого.

Перенесення дій сприяє відділенню дитини від дорослого, порівнянню себе із дорослим, ототожненню себе із дорослим .

В результаті переходу дії від спільної до самотійної за дорослим зберігається контроль і оцінка дій, що виконуються дитиною. Це й визначає зміст спілкування дитини і дорослого з приводу предметних дій.

В межах предметної діяльності зароджуються нові види – гра і продуктивні види діяльності (малювання, ліплення, конструювання), в контексті яких розвиваються новоутворення.

Потужним механізмом наочності дитини раннього віку є *наслідування*. Наслідування – спосіб соціалізації дитини, що виявляється як відтворення нею в своїй поведінці дій дорослого.

Повторення, копіювання малюком слів, жестів, дій дорослих має тенденцію ускладнюватись з віком дитини. Однорічна дитина вельми здатна наслідувати почуте та побачене: жести, звуки, різні рухи. На початку другого року життя виникає здатність дітей до відстроченого наслідування – вони можуть повторити те, що бачили тиждень тому. На другому році життя дитина відтворює дії дорослих з предметами, у неї з'являються предметні ігри- наслідування, що являють собою перші кроки до символізації. Здатність до наслідування лежить в основі рухового та розумового розвитку дитини раннього віку та, базуючись на предметно-маніпулятивній діяльності, забезпечує наступні надбання психіки **дитини раннього дитинства**:

- вивчення предметів та їх функціонального призначення;
- засвоєння суспільних форм та норм поведінки;
- вироблення навичок самообслуговування;
- формування статевої поведінки.

Новоутворення раннього дитинства

Зміст розвитку	Новоутворення
Когнітивний розвиток	
Відчуття сприймання (сенсорно-перцептивна сфера)	Виникнення рівня перцептивних дій, які реалізуються в полі сприймання довколишньої ситуації. Оволодіння предметними діями і різноманітними засобами виконання предметних (орудійних) дій. Вивчення називаємих об'єктів, розрізнення їх за умовою, групування за завданням (функція відображення).
Пам'ять	Проявляється в активному сприйманні-впізнаванні. Мимовільна пам'ять. Збільшується латентний період пригадування. Домінує рухова і емоційна, частково образна пам'ять. Зростає обсяг і міцність збереження матеріалу. Починає інтенсивно розвиватися словесно-сміслова пам'ять, дитина реагує на значення слова. З'являється новий процес пам'яті – відтворення матеріалу.
Увага	Мимовільна увага, слабо концентрована, нестійка Труднощі переключення і розподілу Невеликий обсяг

		<p>Під впливом мовлення складаються передумови для розвитку довільної уваги.</p> <p>Розширюється коло предметів, їх ознак, на яких дитина зосереджується.</p>
Мовлення мислення	і	<p>Здатність навчатися по взірцям і інструкціям.</p> <p>Вдосконалюється розуміння мовлення дорослих.</p> <p>Формується активне мовлення як засіб комунікації, засіб спілкування і узагальнення.</p> <p>Розвиваються комунікативна, узагальнююча та регулювальна функції мовлення.</p> <p>Мовленнєве мислення.</p> <p>Поява можливості мовленнєвого планування.</p> <p>Наочно-дійове мислення.</p> <p>Виникнення елементарних основ наочно-образного мислення.</p> <p>Починає формуватися знаково-символічна функція свідомості.</p> <p>Початок формування внутрішнього плану дій і узагальнено-категоріального сприймання предметного світу.</p> <p>З'являються перші розумові операції – порівняння і узагальнення.</p> <p>Усвідомлення сталості і постійності об'єктів.</p> <p>Називні звернення, описи, зображення; розуміння, побудова сюжету, що збагачує соціальний досвід дитини.</p>
Психосоціальний розвиток		
Структура особистості		<p>Поява елементів цілепокладання, контроль дій.</p> <p>Потреба в орієнтуванні.</p> <p>Потреба в самостійності і самоуправлінні.</p> <p>Відокремлення себе від зовнішнього світу.</p> <p>Формування базових рис характеру.</p> <p>Афективне сприймання об'єктів і ситуацій.</p> <p>Почуття любові, співчуття, прив'язаність до близьких дорослих людей.</p>
Свідомість самосвідомість	і	<p>Смислова і системна будова свідомості (свідомість у власному сенсі слова).</p> <p>Поява основ смислоутворення, смислового позначення речей.</p> <p>Відокремлення себе від своїх дій, усвідомлення своїх бажань.</p> <p>Прояви цілепокладання і цілеспрямованості.</p> <p>Гордість за власні досягнення</p>
Навички		

міжособистісної взаємодії	Імітація дій (ігрова і наслідувальна), повторення речень і сюжетних дій (функція імітування). Здатність до імітації. Формується ситуативно-ділове спілкування з дорослими.
---------------------------	--

Особливості пізнавального розвитку:

Ведучий пізнавальний процес - сприйняття. Освоєння системи сенсорних еталонів; Пам'ять - мимовільна, механічна; Мислення - наочно-дійове;

Мова - випереджальний розвиток пасивної мови дитини в порівнянні з активною; розвиток різних сторін мови: фонематична, синтаксична, семантична.

Ранній період – це стадія сенситивності дитини до розвитку мовлення. На початку періоду, коли відбувається оволодіння ходом і предметними діями, темп розвитку активного мовлення дещо повільніший, хоча інтенсивно розвивається пасивне мовлення. Після двох років вивчення предметів, збагачення вражень викликає у малюка потребу їх висловити, запитати щось у дорослого, тому прискорюється розвиток активного мовлення. Впродовж раннього віку спостерігається його наступна динаміка:

Стадія розвитку пасивного мовлення - розширення розуміння дитиною звертань дорослого, розуміння запитань, нескладних доручень, зростання лексичного запасу, усвідомлення слова як узагальненого сигналу.

Стадія слів-речень – використання слова для позначення лише конкретних предметів, явищ чи дій, позначення одним словом різних речей, зосередження висловлення в одному слові з підкріпленням інтонацією і жестами.

Стадія дво- трислівних речень – використання різних граматичних форм (іменники, дієслова, прикметники), побудова речень з кількох узгоджених слів, вдосконалення фонетичної вимови та синтаксичної грамотності.

Важливим досягненням дитини є оволодіння нею слуханням мовлення, зокрема інструкцій, спрямованих на керівництво її діями та розповідей. На другому-третьому році життя діти охоче сприймають оповідання, казки та вірші, це слухання збагачує переддошкільників пізнавальною інформацією, викликає емпатійні переживання, виробляє первинні моральні цінності.

Впродовж всього віку активно збагачується словник дитини, актуалізується потреба висловлюватися, з'являються перші запитання. Якщо допитливість дитини нормально задовольняється, то збагачення її активного словника відбувається дуже швидко – до кінця другого року життя дитина використовує близько 300 слів, а в кінці третього – вже 1200- 1500.

Наприкінці раннього віку удосконалюється морфологічна структура мовлення – з'являються відмінкові закінчення, дієслівні часи, множини тощо. Основною частиною активного словника дитини кінця раннього віку є іменники (до 60%), що відображають обізнаність у назвах предметів, явищ дійсності, далі фігурують дієслова (25%), прикметники (близько 12%).

Особливістю розвитку мовлення у другій половині другого року життя є поява перших дво- чи трислівних речень.

В кінці періоду малюк стає спроможним формулювати речення різного типу – розповідні, запитальні, окличні тощо. Мовлення дитини поступово стає засобом впливу на власну поведінку, організатором її власних дій, зокрема у формі так званого *егоцентричного* мовлення, тобто розмови дитини із собою.

Хоча ранній вік є сенситивним до мовних впливів, однак розвиток мовлення малюка відбувається лише за умов його активної стимуляції дорослими. Дослідження засвідчують існування типових **помилко дорослих щодо розвитку мовлення дитини раннього віку**: обмеженість спілкування з дитиною, дефіцит стимуляції мовлення дитини, пристосування до її жестів, практикування нарочито дитячого мовлення (скорочення, сюсюкання), вживання складних мовних форм, термінів, конструкцій, копіювання, повторення дитячих помилок.

В цілому розвиток мовлення відбувається у двох напрямках: удосконалення розуміння мовлення дорослих і формування власного активного мовлення.

Основні **тенденції розвитку мовлення** дитини раннього віку:

- пасивне мовлення у розвитку випереджає активне: запас пасивного мовлення впливає на збагачення активного словника (розуміння слів-вказівок, слів-назв, розуміння інструкцій і доручень, розуміння розповідей (контекстного мовлення));
- перше мовне «відкриття», описане В.Штерном: дитина відкриває, що кожний предмет має свою назву;
- розвиток фазичної (слово) і семічної (речення) сторін мови: спостерігається феномен однослівного речення;
- друге мовне «відкриття», описане К. Блером: відкриття флективної природи мови (зв'язок слів між собою у реченні), граматичної структури мовлення;
- перехід від багатозначності дитячих слів до перших функціональних узагальнень на підставі практичних дій (Н.Х.Швачкін);
- фонематичний слух випереджає розвиток артикуляції: дитина спочатку вчиться правильно слухати мовлення, а потім – правильно говорити;
- засвоюється синтаксична структура мовлення, основні конструкції (словосполучення, речення);
- розвиваються функції мовлення: відбувається перехід від індикативної (вказівної) до номінативної (означувальної) функції мовлення.

Впродовж цього віку за рахунок дослідження предметів вдосконалюється *зорова та слухова чутливість* дитини. На третьому році життя діти вже добре розрізняють основні кольори і деякі їх відтінки. Сприймання предметів набуває більш цілісного характеру, розвиваються орієнтувальні дії, які відокремлюються від практичних і стають власне актами сприймання. На кінець третього року життя дитина вже практично орієнтується в ближньому просторі, розрізняє основні напрями – вперед, назад, догори тощо. У неї формуються перші часові орієнтири, хоча розрізнення послідовності подій

ще дуже ускладнене. Діти раннього віку передусім орієнтуються на форму, а потім на величину і колір предмета.

Діти раннього віку максимально пов'язані наявною ситуацією - тим, що вони безпосередньо сприймають. Ніщо з того, що лежить поза цією наочною ситуацією, їх не приваблює. В експерименті К.Левіна з маленькими дітьми показано, що до 2 років дитина взагалі не може діяти без опори на сприйняття. Поставлена перед дитиною завдання - сісти на великий камінь, що лежить на галявині, - виявилася важко здійснюваною, оскільки дитина спочатку повинена відвернутися від каменя і, отже, перестати його бачити.

Діти по багато разів обходили цей валун, гладили його, відвертаючись, підкладали руку, щоб, принаймні, відчувати його тактильно. Одному хлопчикові вдалося зберегти опору на зорове сприйняття: він сильно нахилився, перехилившись в поясі, і, дивлячись на камінь між широко розставленими ногами, просунувся до нього і, нарешті, сів.

Домінування сприйняття і залежність від наочної ситуації породжує цікаву особливість психології дитини раннього віку. У ранньому віці спостерігаються елементарні форми уяви, такі як передбачення, але творчої уяви ще немає. Маленька дитина не здатна щось вигадати, збрехати. Тільки до кінця раннього дитинства у нього з'являється можливість говорити не те, що є насправді.

Увага в ранньому віці розвивається від мимовільної до перших, але нестійких фрагментів довільної. Обсяг уваги ще дуже вузький, частими є відволікання. Дуже активно в цьому віці працює пам'ять дитини – розвивається впізнавання, що набуває диференційованого характеру. Збільшується тривалість збереження інформації, формується згадування. Особливо інтенсивно працює *емоційна та образна пам'ять* дитини. Процеси пам'яті мають мимовільний характер. Починає виявлятися уява дитини, що має спочатку репродуктивний характер. Її розвиткові сприяє прослуховування казок, розповідей дорослого і поява інтересу дитини до малювання.

Мислення дитини раннього віку має *наочно-дійовий характер* – маніпулюючи з предметами, дитина мислить. Аналіз, порівняння та синтез мають практичний характер – дитина розламує іграшку, аналізуючи її. В кінці віку з'являється здатність до перших узагальнень – на основі окремих, найбільш помітних ознак, часто несуттєвих. Наприклад словом «ля» дитина називає радіоприймач, телевізор, піаніно і кожного, хто заспіває.

Розвиток емоційної сфери

Емоційність дитини пов'язана з процесом сприйняття. Він емоційно реагує тільки на те, що безпосередньо сприймає. Дитина гостро переживає неприємну процедуру в кабінеті лікаря, але вже через кілька хвилин спокійний і жваво цікавиться новою обстановкою. Він не здатний засмучуватися через те, що в майбутньому його очікують неприємності, і його неможливо порадувати тим, що через 5 днів йому щось подарують.

Бажання дитини нестійкі і швидко минають, він не може їх стримувати; обмежують їх тільки покарання і заохочення дорослих. Всі бажання

володіють однаковою силою: в ранньому дитинстві відсутня підпорядкованість мотивів. Це легко спостерігати в ситуації вибору. Якщо дитину 2-3 років попросити вибрати собі одну з кількох нових іграшок, він буде довго розглядати і перебирати їх. Потім все-таки вибере одну, але після наступної прохання - піти з нею в іншу кімнату - знову почне коливатися. Поклавши іграшку на місце, він буде перебирати інші, поки його не заберуть від цих однаково притягуютьчих речей. Вибрати, зупинитися на чомусь одному дитина ще не може - вона не в змозі прийняти рішення.

Для раннього віку характерні яскраві емоційні реакції, пов'язані з безпосередніми бажаннями дитини. В кінці цього періоду, при наближенні до кризи 3 років, спостерігаються афективні реакції на труднощі, з якими стикається дитина. Він намагається щось зробити самостійно, але у нього не виходить. У такій ситуації цілком імовірна емоційний спалах. Наприклад, дитина не може відкрити двері в кімнату і починає бити по ній руками і ногами, щось вигукуючи. Причиною гніву або плачу може бути і відсутність уваги до нього з боку близьких дорослих, зайнятих своїми справами, ревності до брата чи сестри і т.п. Афективні спалахи найкраще гасяться тоді, коли дорослі досить спокійно на них реагують, а по можливості - взагалі ігнорують. В іншому випадку, особливу увагу дорослих діє як позитивне підкріплення: дитина швидко помічає, що вмовляння та інші приємні моменти в спілкуванні з родичами слідують за його сльозами, і починає вередувати частіше, щоб цього домогтися.

Крім того, дитину раннього віку легко відволікти. Якщо він дійсно засмучений, дорослому досить показати йому улюблену або нову іграшку, запропонувати зайнятися з ним чимось цікавим - і дитина, у якого одне бажання легко змінюється іншим, миттєво переключається і з задоволенням займається новою справою. Розвиток емоційної сфери дитини визначає прогрес інших особистісно значущих властивостей - здатності до спілкування, розвиток самостійності і самосвідомості та інших.

Особистісний розвиток дитини цього віку відбувається на основі тієї системи мотивації, яка склалася відповідно до соціальної ситуації розвитку. За свідченням А.О. Реана, систему мотивації дитини визначають провідні особистісні потреби:

Розвиток емоційної сфери залежить від характеру спілкування дитини з дорослими і однолітками. У спілкуванні з близькими дорослими, які допомагають дитині пізнавати світ «дорослих» предметів, переважають мотиви співпраці, хоча зберігається і чисто емоційне спілкування, необхідне на всіх вікових етапах. Крім емоційного тепла, дитина чекає від дорослого участі у всіх своїх справах, спільного вирішення будь-якого завдання, будь то освоєння столових приладів або будівництво вежі з кубиків.

Спілкування з іншими дітьми в ранньому дитинстві зазвичай тільки з'являється і не стає ще повноцінним. На другому році життя при наближенні однолітка дитина відчуває занепокоєння, може перервати свої заняття і кинутися під захист матері.

У віці близько 18-20 місяців у дітей виникають перші безпосередні взаємодії з партнерами по грі. Починаючи з цього віку, діти прагнуть більше грати один з одним. На третьому році дитина вже спокійно грає поруч з іншою дитиною, але моменти спільної гри короткочасні, ні про які правила гри мови бути не може. Найкраще дітям вдаються такого типу «гри», як спільні стрибки на ліжку.

Якщо маленькій дитина відвідує ясла, вона змушена тісніше спілкуватися з однолітками і отримує в цьому плані більший досвід, ніж ті, хто виховується вдома. Але і «ясельні» діти не позбавлені вікових труднощів у спілкуванні. Вони можуть проявляти агресивність - штовхнути, вдарити іншу дитину, особливо якщо той якось ущемив їх інтереси, скажімо, спробував заволодіти привабливою іграшкою. Дитина раннього віку, спілкуючись з дітьми, завжди виходить зі своїх власних бажань, абсолютно не враховуючи бажання іншого. Вона егоцентрична. Проте, спілкування з однолітками корисно і теж сприяє емоційному розвитку дитини, хоча і не в тій мірі, що спілкування з дорослими.

Розвиток емоційної сфери дитини тісно пов'язане з зароджуються в цей час самосвідомістю. Приблизно в 2 роки дитина починає впізнавати себе в дзеркалі. Американські психологи провели такий експеримент: дітей підводили до дзеркала, потім непомітно доторкалися носа кожної дитини, залишаючи на ньому плямочка червоної фарби. Знову подивившись в дзеркало, діти до 2 років ніяк не реагували на свої забруднені носи, що не відносячи до себе червоні плями, побачені в дзеркалі. А більшість дворічних дітей, побачивши своє відображення, доторкалися пальцями до носа, - отже, впізнавали себе.

Впізнавання себе - найпростіша, первинна форма самосвідомості. Новий етап у розвитку самосвідомості починається, коли дитина називає себе - спочатку по імені, в третій особі. Потім, до трьох років, з'являється займенник «Я». До трьох років у дитини з'являється і первинна самооцінка - усвідомлення не тільки свого «я», але того, що «я хороший», «я дуже хороший», «я хороший і більше ніяк». Це чисто емоційне утворення, що не містить раціональних компонентів (тому важко назвати його самооцінкою у власному розумінні цього слова). Воно ґрунтується на потреби дитини в емоційній безпеці, прийнятті, тому самооцінка завжди максимально завищена.

Дитина високо оцінює себе незалежно від того, як він реально вчиняє - добре чи погано. Так, наприклад, син відомого дитячого психолога Мухіної, обходячи кімнату, робив те, що йому заборонялося, - брав бабусині ліки та інші речі. Поклавши їх на місце, він із задоволенням констатував: «Тепер хороший». Опинившись з батьками в поїзді, він плюнув з верхньої полиці. Мама повідомила йому, що вона про це думає, і запитала, що потрібно сказати. Хлопчик тихо, для себе промовив: «Молодець Я», - а потім голосно, для дорослих: «Більше не буду».

Приблизно в цей же час проявляється потреба в самостійності. Своє право на незалежну поведінку діти починають активно відстоювати в заяві «Я - сам», коли хто-небудь з дорослих намагається їм допомогти, наприклад в практичній діяльності. У період від півтора до двох років дітьми починають засвоюватися норми поведінки, наприклад, необхідність бути акуратним, стримувати свою агресію, бути слухняним і т. п. При відповідності своєї поведінки заданої ззовні норми діти відчують задоволення, а при невідповідності - засмучуються. Приблизно до кінця другого року життя багато дітей явно переживають, якщо їм чомусь не вдається виконати будь-яка вимога або прохання дорослого.

З появою самосвідомості поступово розвивається здатність дитини до емпатії - розуміння емоційного стану іншої людини. Після півтора років у дітей можна спостерігати явне прагнення втішити засмучену людину, обійняти, поцілувати його, дати йому іграшку або що-небудь смачне. Психологічний стан іншої людини здатні зрозуміти вже дворічні діти.

Ділові якості. Опановуючи ходьбою, півторарічні діти спеціально шукають або штучно створюють собі перешкоди, долають придумані ними ж труднощі. Вони підіймаються на гірку, коли цілком можна їх обійти, на

сходинки, коли в цьому немає необхідності, на предмети меблів, ходять туди, де дорога закрита. Все це доставляє дитині задоволення і свідчить про зародження наполегливості і цілеспрямованості. При переході з другого на третій рік життя відкривається можливість для формування у дитини одного з найбільш корисних ділових якостей - потреби в досягненні успіхів.

Першим і, очевидно, найбільш раннім проявом цієї потреби у дітей є приписування дитиною своїх успіхів і невдач яких-небудь об'єктивних чи суб'єктивних обставин, наприклад прикладеним зусиллям. Для того щоб піднятися на цей ступінь мотиваційно-особистісного розвитку, дитина повинна вміти пояснити свої успіхи посиленнями на власні психологічні якості й уміння. У нього для цього повинна скластися певна самооцінка.

Криза 3-х років. Усвідомлення власної суб'єктивності («Я») і поява особових дій спричиняють прояв нового рівня у розвитку – кризи 3-х років, що знаменує психічне відділення дитини від дорослої людини, руйнування старої системи соціальних стосунків, виділення власного Я. Саме тому кризу 3-х років називають кризою «Я сам».

Феномен «Я сам» означає виокремлення себе із навколишнього світу: тоді світ дитячого життя із обмеженого предметами перетворюється на світ дорослих людей, внаслідок чого виникає криза соціальних стосунків (Д.Б.Ельконін).

Вперше криза 3-х років проаналізована Ельзою Келер («Про особистість 3-річної дитини»), яка виділила **негативний симптомокомплекс** кризи («семизір'я»), які описав Виготський Л.С.:

- **негативізм** – негативна реакція (заперечення) на вимоги або прохання дорослого;

Головним мотивом дії дитини в цьому випадку стає зробити навпаки, тобто прямо протилежне тому, що йому сказали. Дитина дає негативну реакцію не на саму дію, яку він відмовляється виконувати, а на вимогу або прохання дорослого. Негативізм вибірковий: дитина ігнорує вимоги одного члена сім'ї або однієї виховательки, а з іншими досить слухняний. На перший погляд здається, що так поводить неслухняна дитина будь-якого віку. Але при звичайному непослуху він чогось не робить тому, що саме цього йому робити і не хочеться - повертатися додому з вулиці, чистити зуби або лягати вчасно спати. Якщо ж йому запропонувати інше заняття, цікаве і приємне для нього, він тут же погодиться. При негативізмі події розвиваються інакше. Наприклад, хлопчик з тривалою кризою вирішив малювати, але замість очікуваного відмови отримав схвалення батьків. З одного боку, малювати йому хочеться, з іншого - ще більше хочеться зробити навпаки. Хлопчик знайшов вихід з цього складного становища: розплакавшись, він зажадав, щоб малювати йому заборонили. Після виконання цього бажання він із задоволенням взявся за малюнок.

- **впертість** як заперечна реакція на заборону, афективна реакція на власні рішення;

Це реакція дитини, який наполягає на чомусь не тому, що йому дуже хочеться, а тому, що він сам про це сказав дорослим і вимагає, щоб з його

думкою рахувалися. Його початкове рішення визначає його поведінку, і відмовитися від цього рішення навіть при обставинах, що змінилися дитина не може. Упертість - НЕ наполегливість, з якою дитина домагається бажаного. Уперта дитина наполягає на тому, чого йому не так вже сильно хочеться, або зовсім не хочеться, або давно перехотілося. Припустимо, дитину звуть додому і він відмовляється йти з вулиці. Заявивши, що він буде кататися на велосипеді, він дійсно буде продовжувати кружляти по двору, чим би його ні спокушали (іграшкою, десертом, гостями), хоча і з зовсім похмурым виглядом.

- **непокірність;**

Вона спрямована не проти конкретного дорослого, а проти усієї сформованої в ранньому дитинстві системи відносин, проти прийнятих в сім'ї норм виховання. Дитина прагне наполягти на своїх бажаннях і незадоволений всім, що йому пропонують і роблять інші.

- **свавілля** як гіпертрофована тенденція до самостійності;

прагнення дитини все робити самому (ключові слова в промові «Я сам!»), прояв ініціативи свого впливу, яка неадекватна можливостям дитини і викликає додаткові конфлікти з дорослими.

При цьому змінюється ставлення дитини до навколишнього світу: тепер дитиною рухає не тільки бажання пізнавати нове, опановувати діями і навичками поведінки. Дитина починає активно задовольняти пізнавальну потребу. Це проявляється в його активності, допитливості. Але прояв ініціативи може викликати конфлікти з дорослими, оскільки вона часто неадекватна можливостям дитини. Необхідно враховувати те, що дитина пробує свої сили, перевіряє можливості. Він стверджує себе, і це сприяє появі дитячого самолюбства - найважливішого стимулу до саморозвитку та самовдосконалення.

- **обезцінювання** норм і правил у поведінці, знецінення вимог дорослих; в очах дитини знецінюється те, що було звично, цікаво, дорого раніше, 3-річна дитина може почати лаятися (знецінюються старі правила поведінки), відкинути або навіть зламати улюблену іграшку, запропоновану невчасно (знецінюються старі прихильності до речей) і т.п .

- **бунтарство** (протест-бунт);

У деяких дітей конфлікти з батьками стають регулярними, вони як би постійно перебувають у стані війни з дорослими. У цих випадках говорять про протест-бунт. Дитині важливо, щоб оточуючі люди всерйоз ставилися до його самостійності. Якщо дитина не відчуває, що з ним рахуються, що поважають його думку і бажання - він починає протестувати. Він бунтує проти колишніх рамок, проти колишніх відносин. Американський психолог Е. Еріксон вважає, що саме в цьому віці у дитини починає формуватися воля, незалежність і самостійність

- **прагнення до деспотизму.**

Дитина жорстко проявляє свою владу над оточуючими його дорослими, диктуючи, що він буде їсти, а що не буде, може мама піти з дому чи ні і т.д. Якщо в сім'ї кілька дітей, замість деспотизму зазвичай виникають ревності: та

ж тенденція до влади тут виступає як джерело ревнивого, нетерпимого ставлення до інших дітей, які не мають майже ніяких прав в сім'ї, з точки зору юного деспота.

Всі ці явища свідчать про те, що у дитини змінюється ставлення до інших людей і до самого себе. Він психологічно відділяється від близьких дорослих. Це важливий етап в емансипації дитини; Проте бурхливий етап чекає його в подальшому - в підлітковому віці.

У дослідженнях вітчизняних науковців (Т.В.Гуськова, В.М.Поліщук) наголошується на існуванні **позитивного симптомокомплексу** кризи 3-х років:

- почуття гордості за власні досягнення як основа розвитку домагань дитини, цілепокладання;
- усвідомлення власного «Я» як основа розвитку самосвідомості;
- розвиток уяви як основа розвитку пам'яті і мислення, особистісного становлення («очищення»), що особливо підкреслює чистоту дитячих взаємин, чутливе сприймання дитиною негативних проявів соціальної дійсності, передусім у сім'ї.

Л.С.Виготський кризу 3-х років назвав кризою стосунків. Причини кризи полягають у зіткненні (у внутрішньому плані дитини) потреби діяти самостійно і потреби відповідати вимогам дорослого, суперечність між «хочу» і «можу» (Л.І.Божович).

Новоутворення кризи 3-х років:

- свідомість «Я і світ»;
- система «Я»
- поява особистої дії, почуття Я «сам»;
- усвідомлення себе як окремого активного суб'єкта – форма особистої свідомості «я – сам»;
- гордість за досягнення;
- потреба у самоствердженні;
- обособлення (відокремлення) себе від оточуючих;
- порівняння себе з іншими людьми;
- емоційна завищена самооцінка.

Змінення соціальної позиції дитини, зростання її самостійності і активності зумовлюють необхідність своєчасного переструктурування дорослими своїх стосунків із дитиною.

Культурно знайденою і закріпленою формою подолання кризи переходу дитини від раннього дитинства до дошкільного є сюжетно-рольова гра як особлива форма спільної життєдіяльності дитини і дорослого, символічне відтворення повноти їхнього співіснування

Психічний розвиток у дошкільному віці.

Анатомо-фізіологічні особливості дитини дошкільного віку. Відбувається уповільнення темпів прироста ваги і росту, яке зберігається до підліткового віку. Кожен рік вага збільшується в середньому на 2 кг, а зріст – на 8 см.

Зміна пропорцій тіла призводить до зміщення центра тяжіння. Триває розвиток кісткової системи: хрящі перетворюються в кістки. Формується скелетна система. Починається зміна молочних зубів постійними. Частота пульсу знижується. Зростає фізична сила дитини. Після 6 років розпочинається мікрофаза статевого дозрівання, що триває до 10 (11) років. Відбуваються суттєві фізіологічні зміни у головному мозку: розміри його протягом дошкільного віку поступово наближаються до розмірів мозку дорослої людини, кора великих півкуль остаточно спроможна контролювати дію підкіркових центрів. Починаючи із 5 років завдяки морфологічній перебудові мозку дитина здатна до довільних дій. Продовжується утворення нових і підсилення раніше утворених міжнейронних зв'язків. Відбувається оформлення латералізації функцій і визначення провідної руки (виявлення асиметрії мозку дитини). Паттерни функціонування головного мозку і спеціалізація півкуль (перевага правої або лівої руки) стають відносно стійкими. Формується фізіологічна готовність до нового виду діяльності – учіння. Відбувається становлення константи сприймання.

Суперечність дошкільного віку, за визначенням Д.Б. Ельконіна, полягає в тому, що дитина як член суспільства прагне долучитися до суспільно-корисного функціонування, але життя її проходить в умовах опосередкованого зв'язку зі світом.

Соціальна ситуація розвитку передбачає налагодження стосунків із дорослими, які виступають в узагальненому сприйманні носіями суспільних функцій в системі суспільних відносин.

Дитина виходить за межі родинного світу і намагається налагодити стосунки зі світом дорослих людей. У дитини розвивається здатність до ідентифікації з іншими людьми. Відбувається засвоєння норм поведінки, різних форм спілкування.

У соціальній ситуації розвитку дитини-дошкільника виокремлюються такі системи:

1) «дитина – сім'я», 2) «дитина – однолітки», 3) «дитина - вихователь».

Дошкільне дитинство, за визначенням В.С.Мухіної, є періодом оволодіння соціальним простором людських стосунків через спілкування із близькими дорослими, а також через ігрові та реальні стосунки із однолітками.

Соціальна ситуація розвитку дитини в дошкільному віці визначається активізацією спілкування дитини з дорослими та однолітками. Спілкування з дорослими розгортається на основі значної самостійності дошкільника, розширення його пізнання оточуючої дійсності. Завдяки використанню провідного засобу спілкування – мови та постановці запитань діти потужно поповнюють свої уявлення про світ. Дошкільники задають тисячі запитань. Вони хочуть з'ясувати, чому сонце світить, звідки беруться діти, куди зникає ніч, із чого зроблені зорі та багато іншого (*Звідси альтернативна назва періоду – вік «чомучок»*). Перебуваючи в ролі слухача, учня, малюк вимагає ставлення дорослого до нього як до партнера, товариша. Таке

співробітництво дитини з дорослим має назву *пізнавального спілкування* (постановка дитиною запитань щодо навколишньої дійсності). У дошкільному віці виникає й супутня форма спілкування – *особистісна*, яка характеризується тим, що дитина намагається обговорювати з дорослими поведінку і вчинки інших людей.

На думку Лісіної спілкування у дошкільному віці (як вид діяльності, що має за мету привернення уваги партнера) зумовлюється пізнавальною, діловою, особистісною мотивацією. Пізнавальні мотиви забезпечують прагнення до нових вражень, ділові опосередковують розвиток активної діяльності дитини, а особистісні – забезпечують задоволення емоційної потреби у спілкуванні із конкретним дорослим. Засоби спілкування виражають, зображують, означають зміст спілкування і можуть бути експресивно-мімічними, предметно-дієвими і мовленнєвими.

Взаємини дошкільняти з дорослим набувають пізнавально-наслідувального змісту – малюк у іграх копіює діяльність значимого дорослого та задає йому велику кількість запитань. Однак наслідування дитиною дорослого поступово стає свідомим та вибіркоvim. Також батьки залишаються організаторами та регуляторами життя дитини, впливають на формування її особистості. Для багатьох дітей цього віку характерним є набуття нового соціального статусу – *вихованця дитячого садка*. Здебільшого залучення дитини до цього соціального інституту має значний позитивний вплив, однак відвідування дитячого садка може спричинити й деякі негативні психологічні наслідки.

Позитивні наслідки	Негативні наслідки
інтелектуальний та моральний розвиток	формування сором'язливості, негативний досвід спілкування
збагачення комунікативного досвіду	емоційна травма через різке послаблення взаємин з батьками
зростання вольової регуляції через дотримання режиму	переймання від ровесників шкідливих звичок

Особливої привабливості і значимості набувають *взаємини дошкільника з ровесниками*. Стійкий інтерес до взаємодії з іншими дітьми виникає в зв'язку з ускладненням гри та розширенням сфери соціалізації дошкільника. Спілкуючись з ровесниками, дитина будує взаємини не на основі підкорення, як з дорослими, а з позицій рівності. **Для розгортання системи спілкування дошкільника з ровесниками характерною є наступна динаміка, яку виокремила психолог М.Партен:**

Паралельна гра (3-й рік) - паралельне виконання ігрових дій з однаковими іграшками та спроби взаємодії ще відсутні.

Асоціативна гра (3,5 – 4,5 років) - часткова взаємодія з розподілом іграшок та координація ігрових дій в і д п о в і д н о сюжету ще відсутня.

Спільна гра (з 4,5 років) – підкорення єдиному сюжету та правилам гри та постійна взаємодія та узгодженість впродовж гри.

Внаслідок тривалої взаємодії дошкільнят у дитячому середовищі з'являються перші нестійкі, переважно одностатеві угруповання. Мають місце і вияви диференційованих, але нестійких ставлень до ровесників на основі симпатії. Серед дошкільників виокремлюються більш популярні діти, що претендують на роль лідерів, та малюки, яких уникають ровесники. Статус дитини в середовищі ровесників суттєво залежить від характеру родинної взаємодії. Так, авторитарна стратегія батьків дошкільника проектується на спроби ним пригнічувати і утискувати ровесників. Наявність вільних, турботливих стосунків дитини з батьками, братами чи сестрами зумовлює успішність її адаптації в спілкуванні з іншими дітьми. ***Спілкування дошкільника з ровесниками призводить до ряду психологічних наслідків:***

- формування навичок соціальної взаємодії,
- вдосконалення здатності підтримувати розмову та ділитись інформацією, вироблення комунікативної гнучкості через підкорення та домінування в ході гри,
- становлення самооцінки шляхом порівняння себе з іншими дітьми,
- розвиток емпатії, здатності до турботи.

Для дошкільного віку характерні наступні суперечності, що стимулюють психічний розвиток дитини:

Прагнення до схожості з дорослим, відсутність відповідних можливостей, нові пізнавальні потреби та старі способи їх задоволення.

Дані суперечності зумовлюють появу та закріплення в дошкільному віці нової провідної діяльності – ігрової, зародження якої спостерігалось ще в попередньому віковому періоді.

Ігрова діяльність – провідна для дошкільного віку

Виявляючи цікавість до світу дорослих, але не маючи можливості включитись до нього, дошкільник моделює цей світ у грі. Ця діяльність є соціальною за своїм походженням і змістом, вона виникає в ході ускладнення досвіду людства, його виробничих та культурних взаємин і відображає суспільні зміни. Сюжет та ролі в грі діти запозичують у суспільстві.

Сюжетно-рольова гра – самостійна діяльності дитини, що моделює життя дорослих. У процесі сюжетно-рольової гри діти беруть на себе ролі дорослих і в узагальненій формі, в ігрових умовах відтворюють діяльність дорослих і стосунки між ними.

Гра забезпечує засвоєння та відтворення суспільного досвіду, унаслідок чого формується довільна поведінка, відбувається процес соціалізації особистості.

Гра – провідна діяльність дошкільнят, в якій вони виконують ролі дорослих, відтворюючи в уявних ситуаціях їх життя, працю та стосунки. На думку З.В. Огороднійчука гра – це діяльність, у якій дитина спочатку емоційно, а потім інтелектуально засвоює всю систему людських взаємин.

За визначенням Д.Б.Ельконіна, гра належить до символіко-моделюючого типу діяльності, в якому операційно-технічна сторона мінімальна, скорочені операції, предмети умовні. Проте гра надає максимальні можливості орієнтації у зовнішньому світі.

У дитячій грі відбувається перенесення значень із одного предмету на інший (уявна ситуація), тому діти нерідко віддають перевагу неоформленим предметам, за якими не закріплено ніякої дії.

У грі формуються інші види діяльності, зокрема конструювання, малювання, ліплення, що сприяють розвитку координації рухів, дрібної моторики рук, сенсорної сфери. Відтворення особливостей життєвого простору дорослих у грі є умовою формування особистісних якостей дитини.

Важливе значення гри полягає в тому, що діти в невимушеній формі, відтворюючи світ дорослих, засвоюють моральні норми, отримують уявлення про професійні та сімейні ролі. Гра забезпечує розвиток у дошкільників рухових, розумових та мовленнєвих навичок. Діти, відображаючи в грі різні сторони життя та особливості діяльності дорослих, поповнюють і уточнюють свої знання про навколишній світ, вчаться співпереживати і відрізняти вимисел від реальності. Перші прояви дитячих ігор виникають ще в ранньому віці, маючи *сенсо-моторний* характер («наздоганялки», гра-вовтузіння тощо). На рубежі раннього і дошкільного віку виникає *режисерська* гра (використання іграшок як предметів-замінників, символічне виконання певної дії). Згодом дитина стає спроможною організовувати *образно-рольову* гру, в якій уявляє себе в певному образі (людини чи предмету) і відповідно діє. Необхідною умовою такої гри є яскраві, інтенсивні переживання: дитину вразила побачена нею ситуація, і пережиті емоції, враження відтворюються в ігрових діях. Наступним здобутком дошкільника стає його спроможність організовувати *сюжетно-рольову* гру («доньки-матері», «школа», «магазин» тощо), яка досягає своєї найбільш розвинутої форми в середньому дошкільному віці. В сюжетно-рольовій грі діти відтворюють безпосередньо людські ролі і взаємини. Діти граються один з одним, або з лялькою, як уявним партнером, який теж наділяється своєю роллю. Однією з найскладніших для дітей цього віку є *гра з правилами* («піжмурки», «п'ятнашки»). В цих іграх головним є чітке виконання правил гри; зазвичай тут фігурують мотиви кооперації чи змагання.

Динаміка гри у дошкільному віці:

- сенсомоторна гра
- режисерська гра
- образно-рольова гра
- сюжетно-рольова гра
- гра з правилами

Ускладнення видів ігор, які засвоює дитина впродовж дошкільного періоду, зумовлює формування прогресивних психічних змін. **Виступаючи провідною діяльністю даного віку, гра забезпечує ряд функцій для психічного розвитку дошкільнят:**

- Пристосування до майбутнього життя
- Накопичення комунікативного досвіду
- Збагачення інтелектуального та морального досвіду
- Досягнення емоційного задоволення та релаксації

- Стимуляція інтелектуального та фізичного розвитку
Отже, будучи зовні непродуктивною діяльністю (немає явних безпосередніх результатів, як-то засвоєння знань при навчанні чи виготовлення певних речей у праці), гра спрямована на фізичне та психічне вдосконалення дітей.

Розвиток пізнавальної сфери дошкільнят. Збагачення когнітивної сфери дитини дошкільного віку спирається на гру та активне пізнавальне спілкування з дорослим. У дошкільнят під впливом навчання та виховання відбувається інтенсивний розвиток всіх пізнавальних процесів, в тому числі відчуттів та сприймання. З віком у дітей знижуються пороги *відчуттів*, підвищується гострота зору і диференціація кольорів, розвивається фонематичний та звуковисотний слух, значно зростає точність оцінок ваги предметів. В дошкільному віці продовжується засвоєння сенсорних еталонів, найбільш доступними з яких є геометричні форми (квадрат, трикутник, коло) та кольори спектра. Сенсорні еталони успішно формуються в діяльності дитини. *Ліплення, малювання, конструювання найбільше сприяють сенсорному розвитку дитини.*

З розширенням досвіду пізнання дитина оволодіває *перцептивними* діями, стає спроможною до обстеження предметів і виявлення в них найбільш характерних властивостей. Процес сприймання в кінці дошкільного періоду, за думкою Л.О. Венгера, досягає інтеріоризації.

Однак, дитячому сприйманню притаманні помилки у оцінці просторових властивостей предметів, сприйманні часу та зображень предметів. Активно функціонують всі процеси *пам'яті* малюка. Запам'ятовування відбувається найкраще, якщо спирається на інтерес та осмислення дитини. В молодшого дошкільника помітну роль у розвитку пам'яті відіграє впізнавання, але з віком активізується відтворення. В старшому дошкільному віці з'являються достатньо повні уявлення пам'яті, що набувають системного, осмисленого і керованого характеру. Продовжується інтенсивний розвиток образної пам'яті. На основі гри та навчання до кінця дошкільного періоду дитина засвоює початкові форми керівництва власною мнемічною діяльністю, тобто у дошкільника з'являється довільна пам'ять, розвиток якої починається з появи довільного відтворення. *Саме з дошкільного віку починається феномен амнезії дитинства – людина забуває події перших 3-4 років свого життя.*

Впродовж дошкільного віку відбуваються суттєві зміни *мислення* дитини. Так, мислення розвивається від наочно-дійового до образно-мовного. Якщо переддошкільник мислить, виконуючи предметні дії, то мисленою одиницею дошкільника вже виступає образ, а згодом і слово. Відтак, розвиток мислення дитини тісно пов'язаний з мовою. Дошкільники за допомогою мовлення починають подумки оперувати об'єктами, що супроводжується розширенням діапазону розумових операцій – аналізу, синтезу, порівняння, простого узагальнення.

Відповідно, збагачується обсяг форм мислення – в цьому віці це використання *міркувань, суджень, простих, але логічних умовисновків.* За

думкою Ж.Піаже, мислення, як і сприймання дитини цього віку, має *егоцентричний* характер, тобто малюк не може прийняти умови задачі, які суперечать його досвіду, поставити себе на позицію іншого. *Так, хлопчик, послуховавши умови задачі: «Мамі дали дві цукерки, а тобі одну. Скільки разом маєте цукерок?», відмовляється вирішувати її, мотивуючи, що так не буває.* Однак, вже до кінця дошкільного віку може відбутись перехід від егоцентричного мислення дитини до *децентричного*, якщо розвиток мислення цілеспрямовано і послідовно стимулюються дорослими.

В дошкільному дитинстві триває процес оволодіння мовленням. Для нього характерні наступні ознаки:

- до 6-ти років мова стає засобом спілкування і мислення дитини, а також предметом свідомого вивчення, оскільки при підготовці до школи починається навчання читанню і письму,
- молодші дошкільники починають усвідомлювати особливості своєї вимови, до кінця періоду завершується процес фонематичного розвитку – всі звуки мовлення стають доступними для дитини, інтенсивно росте лексичний склад мовлення,
- однак мають місце значні індивідуальні відмінності, у одних дітей словниковий запас значно більший, у інших – менший, що залежить від умов їх життя, від того, як і скільки з ними спілкуються близькі дорослі,
- відбувається активізація егоцентричного мовлення дитини (розмови з самим собою) як засобу планування та контролю власних дій,
- розвивається граматичний склад мовлення, дітьми засвоюються тонкі закономірності морфологічного порядку (побудова слова) та синтаксичного (побудова фрази), у дитини-дошкільника з'являється оригінальне словотворення,
- за допомогою вказівок дорослих дитиною засвоюється соціальний підтекст мовлення – його спрямованість на певного співрозмовника і відповідний зміст та інтонації. *До кінця дошкільного віку – близько 3000 слів*

Дошкільний період – сенситивний для розвитку уяви, яка набуває таких темпів розвитку, що вважається новоутворенням пізнавальної сфери цього віку. Про наявність образів як результатів уяви можна судити по тому, що діти із задоволенням слухають невеликі розповіді, казки, співпереживають їх героям. Потужним поштовхом для розвитку і репродуктивної, і творчої уяви дошкільника стає ігрова діяльність та різні види продуктивної діяльності, такі як конструювання, ліплення, малювання. Уяві дітей цього віку притаманні такі риси, як конкретність і наочність образів, їх надзвичайна яскравість й емоційність. Дитина під впливом прослуховування казок схильна надавати стихійним явищам природи, речам, тваринам людських ознак, що відображається у фантазуваннях малюка (*Антропоморфізм – перенесення людських якостей на об'єкти навколишнього світу*).

Характерною для дошкільника є зростаюча довільність уяви. В ході розвитку вона перетворюється у відносно самостійну психічну діяльність. Попри всю важливість уяви для психічного розвитку дитини, у дошкільному

віці цей пізнавальний процес може набути негативних форм – переживання страхів та виявів брехливості.

Помітні прогресивні зміни спостерігаються і в розвитку *уваги*. Впродовж дошкільного віку зростає зосередженість, стійкість та обсяг уваги, поступово починає формуватись довільна увага, хоча переважає мимовільна.

Таким чином у когнітивному розвитку спостерігаються наступні новоутворення:

Відчуття і сприйняття

- ✓ Засвоюються сенсорні еталони
- ✓ Відчуття і сприймання втрачають афективний характер: перцептивні та емоційні процеси диференціюються.
- ✓ Синтетичне сприймання простору і часу.
- ✓ Співвідношення зорового і смислового поля. Зорове сприймання домінує.
- ✓ Цілеспрямоване аналітичне сприймання. В ньому виділяються довільні дії – спостереження, розглядування, пошук.

Пам'ять

- ✓ Це період найбільш сприятливий для розвитку пам'яті. За Л.С.Виготським, пам'ять стає домінуючою функцією.
- ✓ Розвинена мимовільна пам'ять.
- ✓ Початок розвитку довільної пам'яті (4–5 років).
- ✓ Паралельний розвиток смислового і механічного запам'ятовування. Пам'ять набуває інтелектуального характеру.
- ✓ Формуються елементи словесно-логічної пам'яті. Дитина вчиться повторювати, осмислювати, пов'язувати матеріал для запам'ятовування.

Увага

- ✓ Значно зростає концентрація, обсяг і стійкість уваги.
- ✓ Складаються елементи довільності в управлінні увагою на основі розвитку мовлення, пізнавальних інтересів.
- ✓ Увага стає опосередкованою, пов'язаною із інтересами дитини та діяльністю.

Мовлення та мислення

- ✓ Диференціація інтелектуальних і комунікативних функцій мовлення. Мовлення стає засобом спілкування і мислення, предметом свідомого вивчення (початок навчання читанню і письму).
- ✓ Сформоване правильне мовлення : завершується процес фонематичного розвитку, зростає словниковий запас, розвивається граматична основа мовлення (засвоюються закони будови слова і фрази).
- ✓ Мовлення відривається від конкретної ситуації, стає універсальним, контекстним. Дитина вчиться викладати свої думки логічно, зв'язно.
- ✓ Мовлення перетворюється в особливу діяльність, що має свої форми: слухання, бесіда, міркування, розповідь.
- ✓ Мовлення стає особливим видом довільної діяльності, формується свідоме ставлення до неї.
- ✓ Поєднання уяви, мислення і мовлення.
- ✓ Здатність до порівняння, оцінювання і самооцінювання.

- ✓ Символічна функція; використання символічних засобів, передусім – знаково-символічних.
- ✓ Виникнення образного і символічного внутрішнього плану дій.
- ✓ Здатність діяти в розумовому плані.
- ✓ Наочно-образне мислення.
- ✓ Перехід до словесного мислення (в кінці періоду).
- ✓ Синтез зовнішніх і внутрішніх дій, об'єднаних в єдину інтелектуальну діяльність (перцептивні дії, вміння керувати внутрішніми і зовнішніми планами дій, поєднання зовнішнього і внутрішнього структурування матеріалу, поступове об'єднання наочно-дійового, наочно-образного і словесно-логічного способів рішення практичних задач.

Уява

Уява формується у ігровій і конструктивній діяльності, переходить у фантазування.

- ✓ Засвоюються прийоми і засоби створення образів, при цьому немає потреби в наочній опорі для їх створення.
- ✓ Творча уява.
- ✓ На кінець періоду уява стає керованою.
- ✓ Формуються дії уяви : задум у формі наочної моделі, образ уявного об'єкту, образ дії з об'єктом.

Базові особистісні новоутворення у дошкільного віці.

У грі розвивається мотиваційно-потребова сфера дитини. Виникають нові мотиви діяльності і пов'язані із ними цілі. Відбуваються якісні зміни у психіці дитини. **Центральні новоутворення:** нова внутрішня позиція, підпорядкування мотивів, самооцінка і усвідомлення свого місця у системі суспільних стосунків. Діяльність і поведінка дошкільника спричиняються рядом мотивів, між якими існує складна система різних співвідношень. При виникненні ситуації зіткнення безпосередніх особистісних спонукань дитини з засвоєними соціальними мотивами виникає так звана боротьба, внаслідок якої один мотив починає домінувати і підпорядковувати інші. Повторюваність цієї ситуації формує *супідрядність мотивів* як особистісне новоутворення дошкільного віку.

Супідрядність мотивів – спроможність дошкільника підпорядковувати поведінку одному домінуючому мотиву над іншими, менш вагомими.

Найважливішим особистісним механізмом, що формується у дошкільному віці, є супідрядність мотивів, що означає початок становлення особистості. У цьому віці уже можна спостерігати переважання осмислених дій над імпульсивними. Уже у молодшому дошкільному віці дитина порівняно легко може прийняти рішення у ситуації вибору одного предмету і кількох, не реагувати на привабливий предмет, що є можливим завдяки більш сильним мотивам, які виконують роль «обмежувачів». Найбільш сильний мотив для дошкільника – схвалення, отримання нагороди. Більш слабкий – покарання (у спілкуванні із дітьми це у першу чергу виключення із гри), ще слабше –

власні обіцянки дитини. Найслабшим мотивом є пряма заборона певних дій дитини, що не посилюється іншими додатковими мотивами.

Конкретний зміст цієї ієрархії, а саме, які мотиви підкоряють собі всі інші спонування, залежить від віку дітей і їх виховання. Дії дорослих виступають прикладом для дошкільника, який опосередковує свої бажання та дії цим зразком. У дітей цього віку наявні *особистісні та соціальні мотиви* поведінки, однак перші є домінуючими.

У дошкільному віці дитина починає керуватися в своїй поведінці засвоєними моральними нормами. Спочатку у неї формуються моральні уявлення та оцінки, джерелом яких є спілкування з дорослими, сприймання казок, мультфільмів та оповідань етичної тематики. Паралельно поведінка малюків регламентується вимогами дорослих. Відповідність вчинків дитини суспільним етичним нормам, що визначається та оцінюється дорослими, викликає моральні переживання. З часом ці моральні переживання забезпечують присвоєння моральних норм – вироблення *внутрішніх етичних інстанцій*, яких дитина дотримується навіть поза контролем дорослого.

Внутрішні етичні інстанції – засвоєні дошкільником моральні норми, які регулюють його поведінку у відповідності до соціальних вимог.

Поступово засвоюючи моральні норми та узгоджуючи їх з власними потребами й проявами самостійності, дошкільники досягають значного ступеня регуляції власної поведінки. Водночас із цілеспрямованістю дій дошкільнят зростає здатність до вольових зусиль, яку діти спрямовують на досягнення мети і подолання труднощів. Регуляція емоційних переживань та поведінкових актів малюка, спонукувана в грі та взаємодії з дорослим формує *довільність поведінки* – важливе особистісне новоутворення дошкільного віку. На фоні імпульсивної поведінки дитини початку дошкільного віку її дії з часом стають все більш керованими, безпосередні емоційні спонуки підкоряються соціально прийнятній меті. Довільність поведінки дошкільняти формується за умов правильного виховного підходу батьків:

Шляхи розвитку батьками довільності поведінки дошкільника:

- ❖ Постановка розумних вимог і контроль їх дотримання дитиною
- ❖ Уникнення фізичних покарань та погроз
- ❖ Пріоритет підтримки бажаної поведінки, а не викорінення небажаної
- ❖ Демонстрація прикладу самоконтролю і регуляції поведінки
- ❖ Роз'яснення дитині виховних вимог, заохочення їх дотримання

Паралельно з пізнанням навколишнього світу дошкільник інтенсивно пізнає самого себе. Дитина починає усвідомлювати свої бажання, дії у їх відповідності етичним нормам – формується її образ «Я». Порівняння дошкільням себе з ровесниками теж поповнює багаж знань про власне «Я». Впродовж дошкільного періоду на основі накопиченого досвіду самопізнання відбувається *диференціація образу «Я»*:

- ❖ виявлення своїх фізичних можливостей (*«Я швидко бігаю; у мене блакитні очі»*);

- ❖ статево-рольова ідентифікація (*«Я хлопчик- мені не можна плакати»*);
- ❖ сприймання себе як члена соціальної групи (*«Я- ходжу у дитячий садок»*)
- ❖ усвідомлення психічних якостей (*«Я – слухняна дитина»*)

Дошкільний період є сенситивним до формування самооцінки дитини, яка за сприятливих виховних умов набуває адекватного характеру. Авторитет значимих дорослих зумовлює чутливість малюка до їх оцінних суджень щодо нього. Надалі дитина стає здатною оцінити себе, визначаючи відповідність своїх якостей і дій певним очікуванням чи вимогам дорослих. Таким чином, оцінка дорослими якостей та вчинків дитини стає підґрунтям для формування самооцінки. Здебільшого самооцінки дітей цього віку є прямим відображенням ставлення до них значимих дорослих. На думку Костюка Г.С. *Діти спершу просто повторюють думку дорослого про себе, а потім асимілюють її настільки, що вона стає їх власною самооцінкою.*

З віком у дітей зростає об'єктивність самооцінки, однак це стосується лише чітко зрозумілих дитині критеріїв – відповідності її вчинків моральним нормам, фізичних якостей тощо. Адекватність самооцінки дошкільника все ж таки залежить від оцінки дорослих та ситуативних досягнень. Емоційні реакції дітей на оцінні впливи дорослих визначають становлення самолюбства, почуття власної гідності. Самолюбство має й іншу сторону, що виявляється в переживанні сорому, ніяковості. Вони виникають, якщо дитина втрачає позитивну оцінку, хороше ставлення до неї дорослих. Розвиток почуття сорому у дошкільників пов'язаний із зростанням їх морального досвіду й самосвідомості.

На основі адекватної самооцінки та почуття власної гідності у дошкільнят проявляється *схильність до самоствердження*. Однак прагнення дитини до самоствердження, прояви її самостійності підлягають оцінці дорослих. Згідно з концепцією Е.Еріксона, чинником адекватного психічного розвитку дошкільнят є позитивне ставлення дорослих до зусиль дитини досягнути умілости і почуття компетентності. Батьки та вихователі дітей цього віку повинні стежити за тим, щоб їх виховні методи не породжували у дитини тривогу та почуття провини. На думку Е.Еріксона *Якщо зусилля дитини досягнути самостійності підриваються критикою і покараннями дорослого, вона переживає сором і сумніви в собі.*

Таким чином відбувається наступні новоутворення у Психосоціальному розвитку:

Структура особистості

- ❖ Свідоме узгодження бажань – ієрархія мотивів (здатність підкоряти свої безпосередні бажання свідомо прийнятим намірам).
- ❖ Поява нових мотивів вчинків і дій; поява загально-пізнавальних мотивів і пізнавальних задач.
- ❖ Потреба у соціальній відповідності.
- ❖ Здатність до відтворення соціальних норм – внутрішні етичні інстанції на їх основі моральна оцінка, яка починає визначати безпосереднє емоційне

ставлення до інших людей; регуляція дій первинними етичними інстанціями і моральними почуттями.

- ❖ Потреба у суспільно-значущій і суспільно-оціненій діяльності.
- ❖ Феномен емоційної децентрації; здатність до співчуття.
- ❖ Довільні акти; елементи довільного керування поведінкою і на їх основі нове ставлення до себе і своїх можливостей (в кінці віку).
- ❖ Становлення індивідуальності дитини.

Свідомість і самосвідомість

- ❖ Самосвідомість як початкова форма усвідомлення дитиною самої себе; розвиток внутрішнього плану самосвідомості, відкриття для себе своїх переживань.
- ❖ Критичне ставлення до оцінки дорослого і однолітків.
- ❖ Перші елементи самооцінки (самооцінка як знання своїх якостей), здатність до самооцінювання. Самооцінка є емоційною, оцінювання інших – раціональним.
- ❖ Узагальнення переживань, пов'язаних з оцінкою і осмислена орієнтація в них (кінець віку).
- ❖ Орієнтація на загальний смисл людських відносин і дій.
- ❖ Розвиток загальних уявлень, перші контури дитячого світогляду (початкові уявлення про природу і себе).